

ΆΠΤΕΡΑ

ΑΡΤΕΡΑ

Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού • Εφορεία Αρχαιοτήτων Χανίων
Ministry of Culture and Sports • Ephorate of Antiquities of Chania

© 2021

Η Άπτερα, η emblematicή αρχαία πόλη στον κομβικό βόρειο άξονα της Κρήτης, που εδώ και δεκαετίες έρχεται στο φως από τις ανασκαφές και τα έργα της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, εκδιπλώνει με τη ζωντάνια και τον παλμό της παροντικότητας, την πολυκύμαντη μακραίωνη πορεία της, μέσα από τα σπουδαία μνημεία και τα ευρήματα.

Στα κατάλοιπα των οικιών, των δημόσιων κτηρίων, των ιερών, των θεάτρων, των λουτρών, των δεξαμενών, των οχυρώσεων και των νεκροπόλεων αποτυπώνονται εύγλωττα και έκτυπα οι πορείες των ανθρώπων που έζησαν και δημιούργησαν σε αυτήν.

Η αρχαία πόλη, μετά από αιώνες σιωπής, διασταυρώνεται με τα μάτια και την ψυχή των επισκεπτών, καθώς αναδύονται οι όψεις και ο ρυθμός της ζωής της, από την καθημερινότητα μέχρι τις πνευματικές και καλλιτεχνικές αναζητήσεις, από την τριβή του ιδιωτικού βίου μέχρι τη συμμετοχή στα κοινά και τη βίωση του ιερού στις τελετουργίες.

ΔΡ. ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ
ΠΡΟΪΣΤΑΜΕΝΗ ΕΦΟΡΕΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΧΑΝΙΩΝ

DR ELENI PAPADOPOULOU
DIRECTOR OF THE EPHORATE OF ANTIQUITIES OF CHANIA

Κείμενα - Επιμέλεια έκδοσης:

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΤΖΑΝΑΚΑΚΗ,
ΔΡ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΟΣ ΕΦΑ ΧΑΝΙΩΝ

Μετάφραση:

ΑΝΤΩΝΙΑ ΛΙΒΙΕΡΑΤΟΥ

Αεροφωτογραφίες:

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΖΩΡΤΖΑΚΗΣ

Φωτογραφίες:

ΑΡΧΕΙΟ ΕΦΑ ΧΑΝΙΩΝ
(ΗΛΙΑΣ ΗΛΙΑΔΗΣ, ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΤΖΑΝΑΚΑΚΗ)

Σχεδιασμός - Παραγωγή εντύπου:

PRINTALL ΕΠΕ

Texts - Editing:

DR KATERINA TZANAKAKI, ARCHAEOLOGIST,
EPHORATE OF ANTIQUITIES OF CHANIA

Translation:

ANTONIA LIVIERATOU

Aerial photography:

DIMITRIS TZORTZAKIS

Photographs:

ARCHIVE OF THE EPHORATE OF ANTIQUITIES OF CHANIA
(ILIAS ILIADIS, KATERINA TZANAKAKI)

Graphic design - Production:

PRINTALL LTD

ΆΠΤΕΡΑ

APTERA

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ | CONTENTS

- 02 Εισαγωγή | **Introduction**
- 04 Το όνομα | **The city's name**
- 06 Ιστορικά δεδομένα | **Historical outline**
- 08 Αρχαιολογική έρευνα του χώρου | **The site's archaeological investigation**
- 10 Οργάνωση της πόλης | **The city layout**
- 12 Η αρχαία αγορά | **The ancient agora**
- 16 Το θέατρο | **The theatre**
- 18 Το Ευθύγραμμο θέατρο | **The rectilinear theatre**
- 20 Η ρωμαϊκή αγορά | **The Roman agora**
- 23 Οι δεξαμενές και τα βαλανεία | **The cisterns and baths**
- 24 Η αστική οικία (**domus**) | **The urban house (domus)**
- 26 Η οχύρωση | **The fortification**
- 28 Τα νεκροταφεία | **The cemeteries**
- 34 Η Άπτερα από την ύστερη αρχαιότητα έως τις μέρες μας | **Aptera from late antiquity to the present day**

Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού • Εφορεία Αρχαιοτήτων Χανίων

Ministry of Culture and Sports • Ephorate of Antiquities of Chania

© 2021

Ανατολική οχύρωση
The eastern
fortification wall

Ἄπτερα, πόλις Κρήτης
ἀπό τῆς τῶν
Μουσῶν καὶ Σειρήνων ἔριδος, τῆς ἐν τῷ
μουσείῳ πλησίον τῆς πόλεως καὶ τῆς θαλάττης τόπῳ...
Στέφανος Βυζάντιος, Ἐθνικά

Μετά το 1200 π.Χ. οι πολιτειακές δομές και οι ανακτορικές εγκαταστάσεις της εποχής του Χαλκού στην Κρήτη παρακμάζουν και ο σημαντικός προϊστορικός οικισμός στον Αζοϊρέ Στύλου, που ταυτίζεται με την a-ra-ta-wa των πινακίδων της Γραμμικής Β΄, δεν αποτελεί εξαίρεση. Αυτή τη μεταβατική περίοδο οι άνθρωποι αναζητούν κυρίως ένα ασφαλές περιβάλλον για διαβίωση, προστατευμένο από εχθρικές ενέργειες.

Σε αυτό το πλαίσιο, μεταξύ 11ου και 10ου αιώνα π.Χ. οι κάτοικοι του Αζοϊρέ Στύλου μετακινούνται βορειότερα στις πλαγιές του υψώματος «Παλιόκαστρο», μια θέση φυσικά οχυρή σχεδόν απροσπέλαστη από τα ανατολικά και βόρεια και δυσπρόσιτη από τα νότια. Σταδιακά, γύρω από τον λόφο δημιουργούνται μικροί οικισμοί και από τον 8ο αιώνα π.Χ. και εξής, μέσα από την διαδικασία που είναι γνωστή ως συνοικισμός, αναδύεται η Ἄπτερα ή Ἄπταρα που κατά τους ελληνιστικούς χρόνους (3ος-1ος αιώνας π.Χ.) εξελίσσεται σε σπουδαία πόλη με σημαντικό ρόλο στα πολιτικά πράγματα της Κρήτης. Στην εμπορική και οικονομική της ανάπτυξη συμβάλλει η θέση του πολιτικού της κέντρου στο πλάτωμα του υψώματος, εμφανώς στρατηγικής σημασίας που δεσπόζει στα νοτιοανατολικά του κόλπου της Σούδας. Εδώ, εντυπωσιακή οχύρωση πλαισιώνει μνημειώδεις δημόσιες δομές και κτήρια του αρχαίου οικισμού που διατηρούνται έως τις μέρες μας σε μεγάλο ύψος, τα οποία ταυτίστηκαν από περιηγητές τον 19ο αιώνα με τη γνωστή από αρχαίους γεωγράφους, κρητική πόλη.

Ο Ψευδο-Σκύλαξ αποκαλεί Ἀπτεραία χώρα την επικράτεια της πόλης - κράτους, προς βορέαν δὲ ἄνεμον ἡ Ἀπτεραία χώρα ενώ αργότερα ο Στράβων προσδιορίζει τη θέση της σε σχέση με τη γειτονική της Κυδωνία. Ο Σταδιασμός δίνει με μεγαλύτερη ακρίβεια την απόσταση από την Κυδωνία, από την ξηρά και τη θάλασσα.

Οι Στράβων και Πλίνιος αναφέρουν ότι η Ἄπτερα είχε δύο λιμάνια, την Κίσαμο και τη Μινώα. Αρχαιολογικά κατάλοιπα σε παράκτιες περιοχές στον κόλπο της Σούδας ταυτίζουν την Κίσαμο με την ευρύτερη περιοχή μεταξύ Καλαμιού και Καλυβίων και τη Μινώα με το σημερινό Μαράθι Ακρωτηρίου.

Πήλινα αγγεία
πρωτογεωμετρικών χρόνων,
10ος-9ος αι. π.Χ.

Clay vases
of Protogeometric date,
10th-9th c. BC

Aptera, a city of Crete
after the strife of the Muses and Sirens,
which took place in the Mouseion,
a place so called near the city and the sea
Stephanus of Byzantium, Ethnica

After 1200 BC, the Bronze Age political structure and palatial establishments in Crete fell into decay. The significant prehistoric settlement at Azoires Stylou, identified with a-pa-ta-wa on Linear B tablets, was no exception. In this transitional period, people mostly looked for a safe environment to live in, protected from hostile activities.

In this context, in between the 11th and 10 centuries BC, the inhabitants of Azoires Stylou moved further to the north on the slopes of the “Paliokastro” hill, a naturally fortified site which is almost unreachable from the east and north and hard to reach from the south. Small settlements gradually appeared around the hill. From the 8th century BC onwards, a process known as synoikismos leads to the rise of Aptera or Aptara, which in Hellenistic times (3th-1st century BC) will develop into a great city and will play a significant role in the political affairs of Crete. The location of the city’s political centre on the hill plateau, which obviously had strategic significance, dominating the southeast of the Souda bay, contributed to the city’s commercial and economic rise. An impressive fortification wall enclosing various monumental public structures and buildings of the ancient settlement has survived today at a great height. These remains were ascribed by travelers in the 19th century to the Cretan city of Aptera that was well known from the records of ancient geographers.

Pseudo-Scylax names the city-state’s territory Apteraia chora (land of Aptera), προς βορέαν δὲ ἄνεμον ἡ Ἀπτεραία χώρα (facing to the north wind), while Strabo will later pinpoint its location in relation to neighbouring Kydonia. The Stadiasmus (6th century AD) records even more precisely the distance in between Aptera and Kydonia, by land and sea.

Strabo and Pliny mention that Aptera had two ports named Kissamos and Minoa. Archaeological remains in coastal areas of the Souda bay have led us to locate Kissamos in the wider area between Kalami and Kalyves, and Minoa at modern Marathi Akroteriou.

Το ύψωμα «Παλιόκαστρο»
ἀπὸ ἀνατολικά
The “Paliokastro” hill
viewed from the east

Το όνομα της πόλης

Η ίδρυση της πόλης και συνακόλουθα η απόδοση του ονόματός της κατά τον Πausανία, οφείλονται στον μυθικό ήρωα Πτέρα από τους Δελφούς, ο οποίος οικοδόμησε δάφνινο ναό του Απόλλωνα.

Στα αρχαιότερα νομίσματα και σε επιγραφές, το όνομά της παραδίδεται σε δωρική μεγαλογράμματη γραφή με τον τύπο ΑΠΤΑΡΑ και ΑΠΤΑΡΑΙΩΝ. Στην ελληνιστική περίοδο εμφανίζεται επιπλέον, η γραφή ΑΠΤΕΡΑ, ΑΠΤΕΡΑΙΩΝ. Ο Πτολεμαίος τον 2ο αιώνα μ.Χ. αποκαλεί την πόλη Άπτερα και ο ίδιος τύπος επαναλαμβάνεται στα γραπτά λόγιων της όψιμης αρχαιότητας, όπως ο λεξικογράφος Ησύχιος και ο Στέφανος Βυζάντιος.

Με βάση αρχαίες επιγραφές ελληνιστικών χρόνων το όνομα Άπτερα αποδίδει επίθετο της Άρτεμης, προστάτιδας θεάς της πόλης, (ἱερὸν τό τᾶς Ἀρτέμιδος τᾶς Ἀπτέρας).

Μια ιδιαίτερα γοητευτική μυθολογική εκδοχή, παραδίδεται από τον Στέφανο Βυζάντιο στα Εθνικά (τέλος 5ου αιώνα μ.Χ.), σύμφωνα με την οποία το όνομα της πόλης ανακαλεί τον μυθικό αγώνα των Μουσών και των Σειρήνων που έγινε ἐν τῷ μουσείῳ σε θέση κοντά στην πόλη. Οι Σειρήνες πτήθηκαν, ξερίζωσαν τα φτερά τους και «άπτερες» πλέον γίνονται λευκές και πέφτουν στη θάλασσα, όπου σχηματίζουν τα νησάκια που ονομάζονται Λευκές, στον κόλπο της Σούδας.

Τα νησάκια Λευκές, στον κόλπο της Σούδας
The “Lefkes” islets in the Souda bay

Ειδωλιόμορφο
σκεύος-Σειρήνα
2ος-1ος αι. π.Χ.

Figurine-formed
vessel - Siren
2nd – 1st c. BC

The city's name

According to Pausanias, the city's foundation and therefore its naming too are credited to Pteras, a mythical hero from Delphi, who built Apollo's laurel temple.

Its name survives in the types of ΑΠΤΑΡΑ (APTARA) and ΑΠΤΑΡΑΙΩΝ (APTARAION), written in Doric, capital-lettered script on earlier coins and inscriptions. Furthermore, the script ΑΠΤΕΡΑ, ΑΠΤΕΡΑΙΩΝ (APTERA, APTERAION) appears in the Hellenistic period. Ptolemy refers to the city as Aptera in the 2nd century AD. The same type is repeated in the records of scholars of late antiquity, such as the lexicographer Hesychius and Stefanus of Byzantium.

As indicated by inscriptions of Hellenistic times, the name Aptera is an adjective of the city's guardian goddess Artemis (ἱερὸν τό τᾶς Ἀρτέμιδος τᾶς Ἀπτέρας).

According to an especially appealing mythological version recorded by Stefanus of Byzantium in his Ethnica (late 5th century AD), the city's name recalls the mythical contest between the Muses and the Sirens that took place ἐν τῷ μουσείῳ (in the Mouseion) somewhere near the city. The Sirens were defeated, tore their wings and while being “apteres”, i.e. wingless, they turned white ('lefkas') and fell into the sea, where they formed the islets called Lefkes in the Souda bay.

Νομίσματα Απτέρας με επιγραφές
Coins of Aptera bearing inscriptions

Ιστορικά δεδομένα

Ο Πausανίας, αναφέρει ότι στον Β΄ Μεσσηνιακό Πόλεμο (668 π.Χ.), τοξότες από διάφορες πόλεις της Κρήτης, μεταξύ των οποίων και Απτεραίοι, πολεμούν στο πλευρό των Λακεδαιμονίων εναντίον των Μεσσηνίων.

Το 273 π.Χ. ο Απτεραίος Όρυσσος μαζί με άλλους μισθοφόρους τοξότες, πολεμώντας και πάλι στο πλευρό των Λακεδαιμονίων, σκοτώνει τον Πτολεμαίο, γιο του βασιλιά της Ηπείρου, Πύρρο.

Κατά τη διάρκεια του Χρεμωνίδειου πολέμου (266/5-263/2 π.Χ.), οι Απτεραίοι συντάσσονται στο πλευρό των Λακεδαιμονίων και του Πτολεμαίου Β΄.

Μετά την καταστροφή της Λύττου το 220 π.Χ., από κρητικές πόλεις υπό την Κνωσό και τη Γόρτυνα, η Άπτερα, καθώς και άλλες πόλεις πολιορκούνται από την Πολυρρήνια και τους Λαππαίους επικουρούμενοι από τον Φίλιππο Ε΄ και τους Αχαιούς. Αναγκάζεται να συμμαχήσει μαζί τους ενάντια στον άξονα Κνωσού-Γόρτυνας.

Τον 2ο αιώνα π.Χ., η Άπτερα παρά την ακμή της Κυδωνίας που πρωταγωνιστεί στη δυτική Κρήτη, ασκεί δυναμική εξωτερική πολιτική ενισχύοντας τις διακρατικές πολιτικές επαφές και τις εσωτερικές της συμμαχίες, όπως διαπιστώνεται από πολυάριθμες επιγραφές, προξενικές, ασυλίας, συνθήκες συμμαχίας, αλλά και επιτύμβιες. Το 183 π.Χ. το όνομά της περιλαμβάνεται στον κατάλογο των 31 πόλεων που συνήψαν συνθήκη με τον Ευμένη Β΄ της Περγάμου.

Πολλές επιγραφές, σήμερα χαμένες, βρέθηκαν το 1862 και 1864 στον λεγόμενο «τοίχο των επιγραφών» σε κεντρικό σημείο του αρχαίου οικισμού. Τα κείμενά τους διαφωτίζουν για τις σχέσεις της Απτέρας με τα μεγάλα ελληνιστικά βασίλεια των Ατταλιδών, των Βιθυνών, των Πτολεμαίων, αλλά και δυνάμεων όπως οι Ρωμαίοι, οι Αχαιοί και οι Αιτωλοί. Οι πρεσβείες της, όπως μαρτυρούν οι προξενικές επιγραφές, απλώνονται σε πολλές πόλεις της Μικράς Ασίας, σε πολλούς τόπους της κυρίως Ελλάδας, ηπειρωτικής και νησιωτικής και σε άλλες πόλεις της Κρήτης.

Η Άπτερα, διαχρονικά είχε στενές σχέσεις με τη γειτονική της Κυδωνία, όπως φανερώνει μια συνθήκη συμμαχίας των δύο πόλεων, από την οποία όμως δεν σώζονται οι επί μέρους όροι.

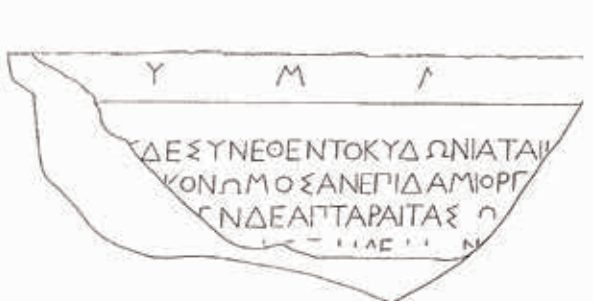
Επιγραφικές μαρτυρίες των αρχών του 2ου αιώνα π.Χ., επιβεβαιώνουν σχέσεις με τη μακρινή Ιεράπυτνα και την Ελεύθερνα.

Το 67 π.Χ. η πόλη, όπως και η υπόλοιπη Κρήτη, υποκύπτει, στην κατάκτηση των Ρωμαίων. Η πραγματική νέα ακμή επανέρχεται τον 1ο και 2ο αιώνα μ.Χ., με μεγάλα δημόσια και ιδιωτικά έργα που καταστρέφονται από τα σεισμικά φαινόμενα του 4ου και 7ου αιώνα μ.Χ.

Συνθήκη συμμαχίας Κυδωνίας και Απτέρας, τέλος 3ου-αρχή 2ου αι. π.Χ.

Coalition treaty between Kydonia and Aptera, late 3rd – early 2nd c. BC

[Σ] Υ Μ Μ [Α Χ Ι Α]
2 [Ἐπὶ τοῖσδε συνέθεντο Κυδωνῖται καὶ Ἀπτεργεῖοι πᾶν φύλον καὶ συμμα-
χίαν]
[καὶ ὅρ]κον ὁμοῖαν ἐπὶ δομιοργ[ῶν? ἐν μὲν Κυδωνίαι-----]
4 [.....] ἐν δὲ Ἀπτεργαὶ Τάσ[ς]ο[ς]? [-----]
[-----] . Σ . . Ε[. .] . [-----]

Προξενικό ψήφισμα Απτέρας, 2ος αι. π.Χ.

Proxeny decree of Aptera, 2nd c. BC

ος [Θρα]συμήδη
μηνὸς Φθινοπ[ωρίου]
ἐνάται ἰστα[μέ-
νου ἔδοξε τῷ[ι βω-
5 λαῖ καὶ τῷ δ[άμωι
Στρατοκλῆς - - - -
.....]εῖπε - - - -

Historical outline

Pausanias mentions that in the Second Messenian War (668 BC), archers from various cities of Crete, including Aptera, fought on the Lakedaimonians’ side against the Messenians.

In 273 BC, Oryssos from Aptera killed Ptolemy, son of Pyrrus, king of Epirus, together with other mercenary archers, fighting again on the Lakedaemonians’ side.

During the Chremonideian war (266/5-263/2 BC),the Apterans sided with the Lakedaemonians and the army of Ptolemy II.

After Lyttos was destroyed in 220 BC (Polyvius D, 55.4) by Cretan cities led by Knossos and Gortyna, Aptera and other cities were besieged by Polyrhenia and the Lappaiaans assisted by Phillip V and the Achaeans. The city was forced to coalesce with the latter against the Knossos-Gortyna coalition.

In the following 2nd century BC, despite Kydonia’s rising and playing a leading role in West Crete, Aptera still exercised a dynamic foreign policy by enhancing inter-state political contacts and internal coalitions, as attested by numerous inscriptions of various kinds, proxeny, asyilia, coalition treaties, as well as burial inscriptions. In 183 BC, its name is included in the catalogue of 31 cities that signed a treaty with Eumenes II of Pergamon.

Many inscriptions, nowadays lost, were found in 1862 and 1864 in the so-called “wall of inscriptions” in a central part of the ancient settlement. Their texts throw light upon the relationships of Aptera with the great Hellenistic kingdoms of the Attalids, the Bithynians, the Ptolemaids, as well as with forces such as the Romans, the Achaeans and the Aitoleans. As attested by proxeny inscriptions, its embassies expanded to many cities of Asia Minor and places of the Greek mainland and the islands and of course to other cities of Crete too.

Aptera diachronically had close relationships with neighbouring Kydonia, as attested by a coalition treaty between the two cities, whose constituent terms however do not survive.

Inscriptional evidence dating to the early 2nd century BC has confirmed the city’s relationships with distant Ierapytna and Eleutherna.

In 67 AD the city succumbs to the Roman conquest, along with the rest of the Crete. Prosperity truly returned in the 1st and 2nd centuries AD in the form of public and private works that were destroyed by the seismic events of the 4th and 7th centuries AD.

Αρχαιολογική έρευνα του χώρου

Οι πρώτες ανασκαφές στην περιοχή έγιναν το 1862 και 1864 από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή, κατά τις οποίες ήρθε στο φως ο λεγόμενος «τοίχος των επιγραφών», ευμεγέθους δομή με τιμητικές και προξενικές επιγραφές του 3ου και 2ου αιώνα π.Χ.

Το 1942 οι γερμανικές δυνάμεις κατοχής, ανέσκαψαν τον μικρό δίκωρο ναό, ενώ το 1958 ξεκινούν ανασκαφές από την Αρχαιολογική Υπηρεσία με σωστικό χαρακτήρα κυρίως. Από τα έτη 1985 – 1987 ξεκινούν συστηματικές έρευνες στον κεντρικό πυρήνα της πόλης και συνεχίζονται έως σήμερα.

Η έρευνα, προστασία και ανάδειξη του χώρου ενισχύθηκε ιδιαίτερα από τα Περιφερειακά Ευρωπαϊκά Προγράμματα. Μεταξύ 1999 – 2000 η τοπική Εφορεία Αρχαιοτήτων (πρώην ΚΕ΄ ΕΠΚΑ) πραγματοποιεί εκτεταμένες στηρίξεις και σωστικές παρεμβάσεις στην τοικοποιία των δεξαμενών και των λουτρών. Μεταξύ 2003 – 2006, αναδείχθηκε η δυτική οχύρωση, το 2010 – 2012 η κύρια πύλη εισόδου στην πόλη, ενώ την περίοδο 2008 – 2015 ανασκάφηκε και αποκαταστάθηκε το αρχαίο θέατρο.

Μεταξύ 2019-2021 η Εφορεία Αρχαιοτήτων Χανίων, υλοποίησε στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Κρήτη» της Περιφέρειας Κρήτης, την εγκεκριμένη μελέτη «Ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου Απτέρας. Α΄ φάση» που είχε ως αντικείμενο τη βελτίωση της προσβασιμότητας στον επισκέψιμο αρχαιολογικό χώρο, την αναβάθμιση των διαδρομών περιήγησης και γενικά τον εξωραϊσμό του.

Οι ανασκαφές συνεχίζονται στην αστική ρωμαϊκή οικία και στον λεγόμενο ναό του Διονύσου με ετήσιες χρηματοδοτήσεις της Περιφέρειας Κρήτης.

Ο χώρος της αρχαίας
και της ρωμαϊκής αγοράς
[The area of the Ancient
and Roman Agora](#)

The site's archaeological investigation

Excavations were first carried out in the area in 1862 and 1864 by the French Archaeological School and brought to light the so-called “wall of inscriptions”, a sizeable structure with honorary and proxeny inscriptions of the 3rd and 2nd century BC.

In 1942, German occupation forces excavated the small two-room temple, while in 1958 the Archaeological Service took up excavations of mainly rescue nature. Systematic research in the city's central core started in 1985-1987 and carried on until today.

The investigation, protection and promotion of the site have been greatly supported by Regional European Programs. In 1999-2000, the local Ephorate of Antiquities (the former 25th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities) conducted extended supporting and rescue works on the masonry of cisterns and baths. The western fortification was enhanced in 2003-2006, and so was the city's main entrance gate in 2010-2012, while the ancient theatre was excavated and restored in 2008-2015.

In between 2019-2021, the Ephorate of Antiquities of Chania executed the approved study on the “Enhancement of the archaeological site of Aptera. Phase A”, in the context of the Operational Program “Crete” of the Region of Crete. The study focused on improving the visitors' access to the archaeological site, on upgrading the visitor trails and in general on the site's improvement.

Excavations still carry on today in the urban Roman house and in the so-called temple of Dionysus with the support of yearly funds from the Region of Crete.

Οργάνωση της πόλης

Με βάση αρχαιολογικά δεδομένα και επιγραφικές μαρτυρίες η βασική πολεοδομία της πόλης είχε ολοκληρωθεί στους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους, ενώ οι πρώτοι ναοί είχαν ήδη ανεγερθεί από την προηγούμενη φάση. Ωστόσο, με βάση νεότερα ανασκαφικά δεδομένα από τα νεκροταφεία της Απτέρας επιβεβαιώνεται ότι η κατοίκηση στο «Παλιόκαστρο» ξεκινά κατά τη λεγόμενη υπομινωική περίοδο και τους πρωτογεωμετρικούς χρόνους (11ος-10ος αιώνας π.Χ.).

Τα ευρήματα των αρχαίων χρόνων, προς το παρόν περιορίζονται κυρίως σε κεραμική καλής ποιότητας καθώς δημόσια κτήρια της περιόδου αυτής δεν έχουν ακόμα εντοπιστεί.

Επιπλέον, σημαντικά στοιχεία για την οργάνωση της πόλης παρέχει η γεωγραφική κατανομή των τριών νεκροταφείων της, ορατών σήμερα έξω και σε απόσταση από τον αρχαίο οικισμό, στις παρυφές του περιτειχισμένου λόφου. Από αυτήν διαπιστώνεται ότι ταυτόχρονα με την ίδρυση του οικισμού δεσμεύονται χώροι για την κάλυψη των ταφικών αναγκών των κατοίκων του, οι οποίοι αδιάλειπτα έως την όψιμη αρχαιότητα διατηρούν αυτόν τον χαρακτήρα. Το κύριο νεκροταφείο χωροθετείται στα δυτικά, όπου υπήρχε ομαλή πρόσβαση και η κύρια πύλη εισόδου στην πόλη. Άλλοι ταφικοί χώροι, βρίσκονται έξω από τη νοτιοανατολική είσοδό της, σε απόκρημνο, βραχώδες περιβάλλον και στα βόρεια, σε δύσβατη περιοχή, χωρίς όμως να έχουν ερευνηθεί αρχαιολογικά.

Στους βυζαντινούς χρόνους, τα δεδομένα μεταβάλλονται, καθώς ταφές εντοπίζονται και μέσα στον αρχαίο οικισμό.

Η ύπαιθρος χώρα της Απτέρας, η γνωστή από τις πηγές, απτεραία χώρα, εκτείνεται σε μεγάλο μέρος των εύφορων εκτάσεων που περιβάλλουν τον κεντρικό οικισμό νότια, ανατολικά και βόρεια. Σε ποικίλες ανασκαφές έχουν βρεθεί οικιστικές εγκαταστάσεις στην Κυανή Ακτή Καλυβών, στις Βρύσες, στον Στύλο Αποκορώνου και στο Καλάμι. Ενδεχομένως, προμήθευαν τον κεντρικό οικισμό με τα απαραίτητα προϊόντα και εμπορεύματα συμβάλλοντας σταθερά στη βιωσιμότητά του.

Άποψη
αρχαιολογικού χώρου
View of
the archaeological site

Θραύσμα πήθου αρχαίων χρόνων
Pithos fragment of Archaic times

The city layout

As indicated by archaeological evidence and inscriptional records, the city's basic urban structure was completed in Early Hellenistic times, while the first temples had already been erected since the previous phase.

However, recent archaeological evidence from the city's west cemetery, confirmed that the hill "Paliokastro" and the area around it started being inhabited at some time during the so-called Subminoan and the Protogeometric period (11th and 10th century BC).

Archaic finds are for now limited to good-quality pottery, since public buildings of this period have not yet been found.

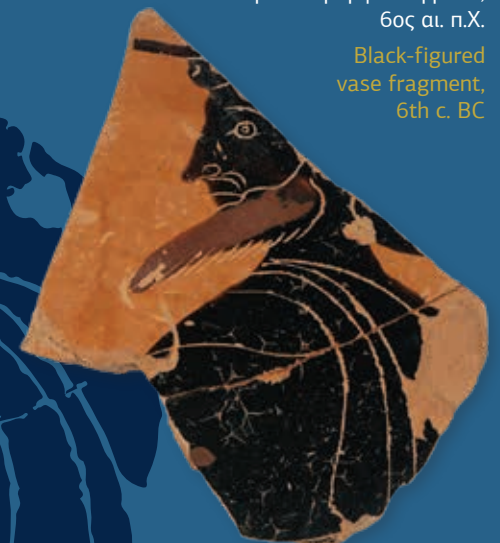
Moreover, significant evidence on Aptera's diachronic organization is drawn out of the geographical distribution of the three cemeteries that are today visible in a distance outside of the ancient settlement, on the slopes of the fortified hill. This confirms that when the settlement was founded, certain areas were reserved to cover the inhabitants' burial needs and carried on doing so uninterruptedly until late antiquity. The main cemetery is situated to the west, where access was easy and the city's main entrance gate was located. Other burial spaces lying outside the city's southeastern gate, in a steep, rocky area, and in another area difficult to reach to the north, have not been archaeologically investigated.

In Byzantine times, however, the situation changes, with burials being located inside the ancient settlement too.

The land of Aptera, known in written sources as *apteraia chora*, covers a large part of the fertile territory surrounding the central settlement to the south, east and north. Various excavations have produced domestic establishments in the periphery of "Paliokastro" attesting to the rise of settlements already since the Early Iron Age at the sites of Kyani Akti of Kalyves, Vryses, Stylo Apokoronou and Kalami. They possibly supplied the central settlement with all necessary products and trade goods, thus steadily helping it to be sustainable.

Θραύσμα
μελανόμορφου αγγείου,
6ος αι. π.Χ.

Black-figured
vase fragment,
6th c. BC

Η αρχαία αγορά

Το αστικό και πολιτικό κέντρο της Απτέρας, δηλαδή η αρχαία αγορά της πόλης, εντοπίζεται γύρω από τον σημερινό χώρο υποδοχής των επισκεπτών και ανατολικότερα, αλλά προς το παρόν δεν μπορούν να προσδιοριστούν με ακρίβεια τα όριά της. Εδώ, σε συστηματική ανασκαφή του 1987 κοντά στο διμερές ιερό, βρέθηκαν οι αρχαιότερες ενδείξεις λατρείας που χρονολογούνται στο τέλος 8ου – αρχή 7ου αιώνα π.Χ.

Ορισμένες μαρτυρίες ερευνητών για την ύπαρξη σε αυτή τη θέση, πρυτανείου, ένα από τα βασικά διοικητικά κτήρια κάθε πόλης, κυκλικού κτηρίου (θόλου) και άλλου κτηρίου με κίονες, δεν έχουν επιβεβαιωθεί ακόμα ανασκαφικά.

Σήμερα, η εικόνα της αρχαίας αγοράς της Απτέρας παρουσιάζεται αλλοιωμένη από την διαχρονική χρήση του χώρου έως την ύστερη αρχαιότητα, τα ισχυρά σεισμικά φαινόμενα του 4ου και 7ου αιώνα μ.Χ. και την κατασκευή μεταξύ 16ου και 19ου αιώνα, με οικοδομικά υλικά από αρχαία δημόσια κτήρια, του κτηριακού συγκροτήματος με ναό και εσωτερική αυλή, το οποίο λειτούργησε ως μετόχι της Μονής Πάτμου μέχρι τη δεκαετία του 1960.

Το **διμερές ιερό** ανεγέρθηκε κατά τους κλασικούς χρόνους (τέλος 5ου -αρχή 4ου αιώνα π.Χ.) και είναι ένα μικρό οικοδόμημα (διαστάσεις 6,32 × 3,96μ.) κατασκευασμένο με ορθογώνιες λιθοπλίνθους από τοπικό ασβεστόλιθο. Η έρευνά του, το 1942 από τους Γερμανούς ως δύναμη κατοχής, απέδωσε λιγοστή κεραμική και κομμάτια από την ανωδομή του, καθώς στους βυζαντινούς χρόνους είχε χρησιμοποιηθεί ως χώρος ταφής. Το ιερό στα ανατολικά ορίζεται από περίβολο και λιθόστρωτο δρόμο που κατευθύνεται στο θέατρο, ο οποίος ήρθε στο φως μαζί με απλό, μικρό βωμό, σε συστηματική έρευνα το 1994.

Η αρχιτεκτονική μορφή του κτηρίου οδήγησε στη σύνδεσή του με τους προστάτες θεούς της Απτέρας, την Άρτεμη και τον Απόλλωνα, τη σημαντική θέση των οποίων επιβεβαιώνουν ποικίλα μεταγενέστερα ευρήματα.

Η Άρτεμη απεικονίζεται σε νομισματικούς τύπους της πόλης και υπάρχει αναφορά του ιερού της σε συνθήκη ασουλίας του 2ου αιώνα π.Χ. με την πόλη Τέω της Μικράς Ασίας. Επιπλέον, ένδειξη παλαιότερης λατρείας της Δίκτυννας πιθανώς συνιστά η αναφορά για διεξαγωγή αγώνων κατά τον μήνα Δικτύνναιο σε επιγραφή του 3ου-2ου αιώνα π.Χ. Στην Κρήτη είναι γνωστό ότι η λατρεία της Δίκτυννας συνδέθηκε σε κάποια φάση με της Άρτεμης.

Στα ελληνιστικά νομίσματα της πόλης απεικονίζεται και ο Απόλλωνας αποτελώντας ισχυρή ένδειξη για τέλεση λατρείας του αδελφού της θεάς, για την οποία όμως προς το παρόν δεν υπάρχουν ανασκαφικά ή άλλα δεδομένα την περίοδο αυτή. Σε κάθε περίπτωση, οι ιδρυτικοί μύθοι της Απτέρας, όπως ο Πτέρας των Δελφών και η νίκη των Μουσών με προστάτη τους τον Απόλλωνα, υποδηλώνουν ότι σε κάποια φάση τα δύο αδέλφια θα είχαν κοινή λατρεία στην πόλη.

Αργυρός στατήρας Απτέρας με Άρτεμη και επιγραφή Πυθοδώρου, 300-280 π.Χ.

Silver stater of Aptera featuring Artemis and the inscription 'Pythodorou' (i.e. of Pythodoros), 300-280 BC

Διμερές ιερό,
τέλος 5ου - αρχή 4ου αι. π.Χ.

The two-room sanctuary,
late 5th - early 4th c. BC

Ερυθρόμορφη πελίκη, 5ος αι. π.Χ.
Red-figured pelike, 5th c. BC

Φλασκή, τέλος 8ου αι. π.Χ.
Flasc, late 8th c. BC

Άποψη του δημόσιου κτηρίου (στοά)
View of the public building (stoa)

The ancient agora

The urban and political centre of Aptera, i.e. the city's ancient agora is located in the area lying around the reception area for today's visitors and further to the east, while its limits cannot be precisely defined. A systematic excavation undertaken here in 1987, near the two-part sanctuary, produced the earliest cult evidence dating to the late 8th - early 7th century BC. While certain researchers testified that this area hosted the prytaneion, one of the basic administrative buildings of each city, as well as a circular building (tholos) and another building with columns, this has not yet been confirmed through excavation.

Today's picture of Aptera's ancient agora is distorted by the area's diachronic use until into late antiquity, by the strong earthquakes in the 4th and 7th century AD and by the construction in between the 16th and the 19th century of a building complex including a church and an internal court out of building material coming from ancient public buildings. This was used as the glebe of the Patmos Monastery until the decade of 1960s.

The **double-parted sanctuary** was built in Classical times (late 5th – early 4th century BC). It is a small building (measuring 6,32 × 3,96m in dimensions) built of rectangular stone blocks of local limestone. It was investigated in 1942 by the German occupation forces, and produced a small quantity of pottery and upper-structure pieces, while it was used as burial ground in Byzantine times. The sanctuary is defined to the east by an enclosure wall and a stone-paved road heading towards the theatre, which were brought to light together with a simple, small altar during a systematic investigation in 1994.

Due to its architectural form, the building was connected to Aptera's guardian gods, Artemis and Apollo, whose significant status has been confirmed by various later finds.

Artemis is depicted on certain types of the city's coins, while her sanctuary is referred to in an asyilia treaty of 2nd century BC with the city of Teos in Asia Minor. In addition, an inscription of the 3rd-2nd century BC refers to games conducted during a certain month called Diktynnaios, possibly pointing to an earlier cult of Diktyнна, which was at some stage related to that of Artemis in Crete.

The city's Hellenistic coins also depict Apollo, thus strongly pointing to a cult dedicated to the goddess's brother, for which however no excavation or other kind of evidence dating to this period is available. Aptera's foundation myths, however, such as those referring to Delphi's Pteras and the victory of the Muses protected by Apollo, point to a common cult of the two siblings practiced in the city at some phase.

Άγαλμα Υγείας,
3ος αι. μ.Χ.
Statue of Hygeia,
3rd c. AD

Ανατολικά του λιθόστρωτου δρόμου διατηρείται στυλοβάτης μεγάλου, δημόσιου κτηρίου στη μορφή στοάς με επάλληλες οικοδομικές φάσεις. Η έρευνά του δεν έχει ολοκληρωθεί, αλλά μαρτυρίες παλαιότερων περιηγητών αναφέρουν ότι στην περιοχή αυτή βρισκόταν ο λεγόμενος «**τοίχος των επιγραφών**» με τα προξενικά ψηφίσματα της Βουλής και της Εκκλησίας του δήμου της Απτέρας (τέλος 3ου έως το μέσον του 2ου αιώνα π.Χ.), ο οποίος καταστράφηκε προς τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Τα ψηφίσματα αναφέρουν, μεταξύ άλλων, τον ορισμό προξένων ή την απόδοση τιμών και προνομίων στον Άτταλο Α΄ Σωτήρα, βασιλιά της Περγάμου (241-197 π.Χ.), τον Προυσία Β΄ τον Κυνηγό, βασιλιά της Βιθυνίας (180-149 π.Χ.) καθώς και σε πολλούς σημαντικούς Έλληνες και Ρωμαίους πολίτες.

Το **δημόσιο κτήριο** (στοά) ίσως αποτελεί μέρος του λαμπρού τεμένους της Άρτεμης, των ελληνιστικών χρόνων καθώς οι προξενικές επιγραφές μιας αρχαίας πόλης συνήθως ήταν «αναρτημένες» στο κρηπίδωμα του κύριου ναού της. Ο **ναός** που αποδίδεται στον Διόνυσο εξαιτίας της γεινιάσής του με το θέατρο, έχει εν μέρει αποκαλυφθεί και η έρευνά του είναι σε εξέλιξη. Ορισμένα νεώτερα ανασκαφικά δεδομένα δηλώνουν την παρουσία του στην περιοχή αυτή πριν την ανοικοδόμηση του θεάτρου (α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ.).

Κοντά στην ανατολική είσοδο της πόλης έχει ανασκαφεί **μικρός ναός** που από τα ευρήματα αποδίδεται στη λατρεία της Δήμητρας και της Περσεφόνης κατά τον 1ο αιώνα π.Χ.

Μια αρχαία επιγραφή διατηρεί την επίκληση Ειλειθυία που συνδέεται με την προστάτιδα των τοκετών Ειλείθυια, λατρεία πολύ διαδεδομένη στην Κρήτη και άμεσα σχετιζόμενη με την Άρτεμη και τον Απόλλωνα.

Μικρός βωμίσκος φέρει αναθηματική επιγραφή στη θεά Εστία.

Από νομισματικούς τύπους, επίσης, γνωρίζουμε για την λατρεία της Ήρας, του Ερμή, της Αθηνάς και του Διός, ενώ για τους δύο τελευταίους διαθέτουμε πλέον και επιγραφικές μαρτυρίες.

Το γλυπτό του Ασκληπίου στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και το γλυπτό της Υγείας στο Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων μαρτυρούν την αντίστοιχη λατρεία στους ρωμαϊκούς χρόνους τουλάχιστον.

Ταφικά ευρήματα παρέχουν ενδείξεις για λατρεία της Ίσιδος στους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους, ενώ τα κτερίσματα του οικογενειακού ταφικού μνημείου II οδηγούν στο συμπέρασμα ότι τουλάχιστον μια ομάδα πολιτών ήταν μυημένη στην λατρεία της Κυβέλης.

Πήλινος ανθοκάλυκας
με προτομή Ίσιδας,
α΄ μισό 1ου αι. μ.Χ.
Clay flower calyx featuring Isis' bust,
first half of the 1st c. AD

A stylobate of a large, public, building (stoa) (3rd-2nd century BC) featuring various succeeding building phases survives to the east of the stone-paved road. Its investigation has not been completed, but according to reports by past travelers, this area hosted the so-called “**wall of inscriptions**”, which was destroyed towards the last decades of the 19th century. Proxeny decrees voted by Aptera’s Boule and Ekklesia of demos (late 3rd to mid-2nd century BC), naming proxenoi or ascribing honours and privileges to citizens of other cities, had been built into the wall. Attalus I Soter, king of Pergamon (241-197 BC), Proussias II the Hunter, king of Bithynia (180-149 BC), and many other significant Greek and Roman citizens stand out among all these names.

The public building (stoa) might have belonged to Artemis’ glorious temenos of Hellenistic times, since proxeny inscriptions were usually put up on the crepis (foundation) of an ancient city’s main temple.

A **temple** ascribed to Dionysus due to its location near the theatre has been partly revealed, while its investigation is in progress. Certain recent excavation data reveal that it was present here in this area before the theatre was built (1st half of the 3rd century BC).

A **small temple** ascribed on the basis of finds to the cult of Demeter and Persephone in the 1st century BC has been excavated near the eastern entrance to the city.

An ancient inscription preserves the name ‘Eileithyía’, which is related to birth-giving’s guardian goddess called ‘Eileithyia’, whose cult was widespread in Crete and was directly related to Artemis and Apollo. A small altar bears a votive inscription dedicated to the goddess Hestia.

There are also numismatic types informing us of the cult of Hera, Hermes, Athena and Zeus, while inscriptional records are now also available for the last two deities.

Asclepius’ statue in the National Archaeological Museum and Hygeia’s statue in Chania’s Archaeological Museum testify to the practice of respective cults in Roman times at least.

Burial finds provide evidence for the cult of Isis in Early Roman times, while the offerings from the family burial monument II have led to the conclusion that at least one group of citizens was introduced to the cult of Cybele.

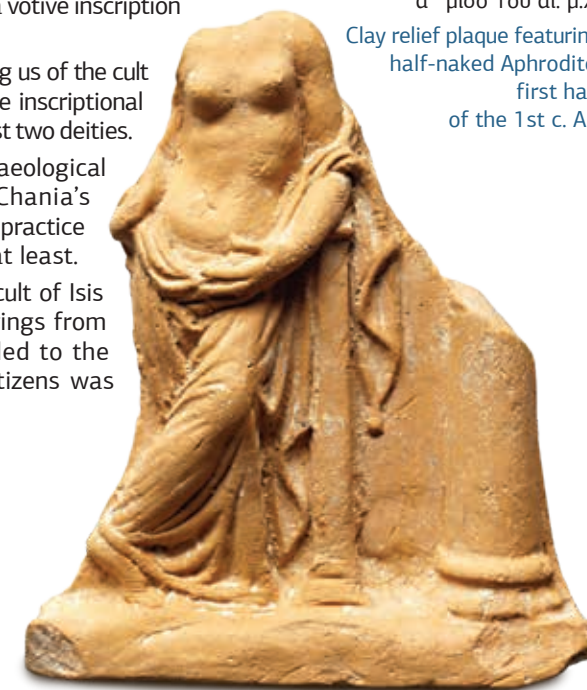
Άγαλμα Διονύσου,
πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων
Statue of Dionysus
of early Imperial times

Μαρμάρινος
ενεπίγραφος βωμίσκος,
2ος αι. π.Χ.
Marble inscribed
miniature altar,
2nd c. BC

Πήλινος ανάγλυφος πίνακας
με ημίγυμνη Αφροδίτη,
α΄ μισό 1ου αι. μ.Χ.

Clay relief plaque featuring
half-naked Aphrodite,
first half
of the 1st c. AD

Το θέατρο

Το θέατρο της Απτέρας βρίσκεται κοντά στη ΝΑ είσοδο της πόλης σε φυσική κοιλότητα του εδάφους και είναι στραμμένο προς το νότο με θέα τα Λευκά Όρη.

Στην κατασκευή του θεάτρου αναγνωρίζονται τρεις οικοδομικές φάσεις. Η αρχαιότερη προσδιορίζεται στους ελληνιστικούς χρόνους (3ος αιώνας π.Χ.). Από τη φάση αυτή διακρίνονται ισχυρός τοίχος στα νότια της σκηνής, το μεγαλύτερο τμήμα των τοίχων των παρόδων, ο περιμετρικός αναλημματικός τοίχος του κοίλου και η υπόβαση για την τοποθέτηση των εδωλίων.

Όλα τα μέλη του θεάτρου είναι κατασκευασμένα από τοπικό απολιθωματοφόρο ασβεστόλιθο.

Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο το θεατρικό οικοδόμημα υπέστη ριζική μετασκευή προκειμένου να προσαρμοστεί στις νέες ανάγκες θέασης. Στην Α΄ μετασκευή του (β΄ μισό του 1ου αι. μ.Χ.) το κοίλο απέκτησε την τελική του μορφή, η σκηνή αντικαταστάθηκε και το δάπεδο της ορχήστρας καταβιβάστηκε. Η τρίτη κατασκευαστική φάση (Β΄ ρωμαϊκή) αφορά σε μετασκευές κυρίως στο κτήριο της σκηνής.

Τα κύρια μέρη του θεάτρου, τα οποία είναι σήμερα ορατά, το κοίλο, η ορχήστρα και η σκηνή, χρονολογούνται στη Ρωμαϊκή εποχή. Στο κέντρο της ορχήστρας (διάμ. 5,45 μ.) αποκαλύφθηκε η λίθινη θεμελίωση της θυμέλης.

Οι πάροδοι, μέσω των οποίων εισέρχονταν και εξέρχονταν στο θέατρο ηθοποιοί, χορός και θεατές στεγάστηκαν με τόξα κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους.

Η τελική καταστροφή του θεάτρου οφείλεται στον σεισμό του 365 μ.Χ.

Εντυπωσιακή για τη διατήρηση και για το μήκος της (συνολικά 55μ.), είναι η αρχαία λιθόστρωτη οδός των ελληνιστικών χρόνων που ακολουθεί την ανατολική πλευρά του θεάτρου και φαίνεται πως εξυπηρετούσε και άλλα δημόσια κτήρια της πόλης κοντά στο θέατρο, μεταξύ των οποίων και ιερά.

Άποψη του θεάτρου από ΝΔ
View of the theatre from SW

Κεραμική ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων από την ανασκαφή του θεάτρου

Pottery of Hellenistic and Roman times from the theatre's excavation

The theatre

The city's theatre was built near the city's SE gate in a natural ground cavity facing south to the White Mountains. Three main building phases can be distinguished in the construction of the theater. Its earlier phase is dated to the Hellenistic period (3rd century BC). Remains surviving from this phase are the wall south of the scene, most part of the retaining walls of the passageways (*parodoi*), the peripheral retaining wall of the cavea (*koilon*) and the bedding of the seats.

All of the theatre's architectural members were built of the local fossiliferous limestone.

During the Roman period a radical modification of the theatre was undertaken, aiming at adjusting the monument to the changing performing practices in that era.

In the first modification phase (second half of the 1st c. AD) the cavea was shaped into its final form, the stage building (*skene*) was replaced and the floor of the orchestra was lowered. The third building phase (2nd Roman phase) concerns alterations undertaken mainly in the stage building.

The main parts of the theatre, which are visible nowadays, the koilon, the orchestra and the skene, are dated back to the Roman period. In the centre of the orchestra (measured 5,45m in diameter), the stone base of the thymele (altar) was discovered.

The *parodoi*, which were used by the actors, chorus and spectators to exit the theatre, were crowned by arches during the Roman period.

The theatre's final destruction was caused by the earthquake of 365 AD.

Standing out in terms of preservation and length (55m in total), a cobblestone street, dating back to the Hellenistic period, runs along the east side of the theatre. The excavation data suggest that it was used to provide access to the theatre and other public buildings of the city close to it, the shrines included.

Αρχαίος δρόμος στα ανατολικά του θεάτρου
Ancient road to the east of the theatre

Το ευθύγραμμο θέατρο

Ευθύγραμμο βαθμιδωτό κτίσμα, συνολικού μήκους πενήντα μέτρων, προσανατολισμένο προς τα βόρεια, αποκαλύφθηκε στην πίσω πλευρά του θεάτρου. Η δημιουργία του μνημείου στον συγκεκριμένο χώρο φανερώνει ότι λειτούργησε ως είδος αναλήμματος του επιθέατρου, προκειμένου να αντιμετωπισθεί ο κίνδυνος κατάρρευσής του ιδιαίτερα στα δυτικά που παρουσιάζει στατικά προβλήματα.

Η κατασκευή του **ευθύγραμμου θεάτρου** προσδιορίζεται σε σύντομο χρονικό διάστημα μετά την κατασκευή του ελληνιστικού θεάτρου (α΄ μισό 3ου αιώνα π.Χ.). Σήμερα είναι ορατοί τέσσερις αναβαθμοί και θεμελιώσεις από δύο ακόμα, ενώ υπολογίζεται ότι αρχικά διέθετε έντεκα έως δεκατρείς. Σε ίσα περίπου διαστήματα διακόπτονται οι αναβαθμοί από τέσσερις στενές κλίμακες. Η μορφή του μνημείου φανερώνει ότι πρόκειται για χώρο θέασης για εξακόσιους έως επτακόσιους είκοσι καθημένους θεατές περίπου. Στις κεντρικές του θέσεις θα υπήρχαν ειδικά καθίσματα για τα εξέχοντα μέλη της τοπικής κοινωνίας.

Το απόλυτα ευθύγραμμο σχήμα του το κατατάσσει σε μία ιδιαίτερη κατηγορία μνημείων, τα οποία συνήθως εξυπηρετούν κάποια σημαντική λειτουργία των πόλεων, διαφορετικού χαρακτήρα όμως από τα δρώμενα στο θέατρο ή το στάδιο. Τα περισσότερα από τα γνωστά μνημεία αυτού του είδους, ταυτίζονται με τη λειτουργία ιερών, συνήθως χθόνιας υπόστασης –“cultic theatres”– ενώ λιγότερα αποδίδονται σε πολιτειακές λειτουργίες.

Η χωροθέτηση του μνημείου σε συνάφεια με το θέατρο δηλώνει ότι σε συγκεκριμένες περιστάσεις (επίσημη λατρεία θεοτήτων, γιορτές, πανηγύρεις με δρώμενα, με χορούς νέων και δρομείς) τελούνταν στο κυκλικό θέατρο οι χοροί -τα άσματα και η όρχηση- και στο ευθύγραμμο τα αθλητικά δρώμενα.

The rectilinear theatre

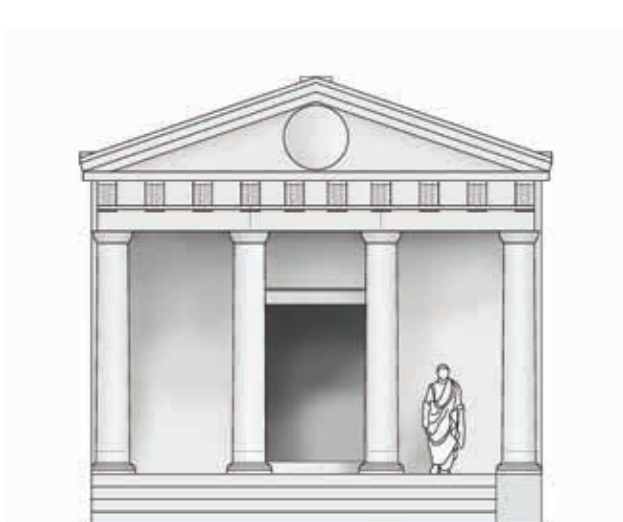
A rectilinear stepped building, measuring 50m in total length and facing north, was discovered on the rear side of the theatre. The construction of this monument in this particular area, leads us to think that it functioned as some kind of retaining wall built for the epitheatron, (upper tier of seats) in order to prevent it from collapsing because of its static issues in the west part.

The **rectilinear theatre's** construction took place soon after the construction of the Hellenistic theatre (1st half of the 3rd century BC). Four rows of seats and the foundation of two more are today visible, while it is estimated that there were eleven to thirteen rows in total. The rows are interrupted by four narrow staircases at regular intervals. The monument's plan shows that the spectators' area was destined to host around six to seven hundred and twenty seated spectators. Special seats for outstanding members of the local community would have existed in the centre.

The theatre's totally rectilinear plan classifies it among other special monuments, which used to serve some special activity in the city, differing in character from activities taking place in the horseshoe-shaped theatre or in the stadium. Most known monuments of this kind are related to activities taking place in sanctuaries of usually chthonic nature –“cultic theatres”– while a few are related to civic functions.

The monument's location in the theatre's vicinity shows that in certain cases (official cult of deities, celebrations, festivals with events including youth dances and running) the chorei– singing and dancing – took place in the circular theatre, while athletic events took place in the rectilinear theatre.

Κτήριο Β (υποθετική αναπαράσταση, Νίκος Χατζηδάκης, αρχιτέκτονας μηχανικός)
Building B (hypothetical reconstruction by the architect-engineer Nikos Chatzidakis)

Η ρωμαϊκή αγορά

Στα βόρεια και ανατολικά του μοναστηριακού μετοχιού ποικίλες υποδομές και κτήρια δημόσιου χαρακτήρα που διατηρούνται σε μεγάλο ύψος, χρονολογούνται από τον 1ο αιώνα μ.Χ. και εξής και σηματοδοτούν πιθανώς την ανάπτυξη σε αυτήν την περιοχή της αγοράς των ρωμαϊκών χρόνων.

Στα ανατολικά όρια του περιφραγμένου χώρου διατηρείται σε μεγάλο ύψος ο δυτικός τρίκογχος τοίχος κτηρίου που δεν αποκλείεται να ήταν δημόσιο καθώς έχει γίνει η υπόθεση πως πρόκειται για το **Βουλευτήριο** της ρωμαϊκής Απτέρας, αν και αναντίρρητη απόδειξη γι' αυτή την ταύτιση, κάποια επιγραφή για παράδειγμα, δεν έχει βρεθεί. Στις κόγχες του δυτικού τοίχου θα ήταν τοποθετημένα αγάλματα. Ανασκαφικές τομές στο εσωτερικό του κτίσματος αποκάλυψαν ότι αυτό έχει θεμελιωθεί πάνω σε κτήριο παλαιότερης φάσης.

Στο απότομο πρυνές ανατολικά της μεγάλης δεξαμενής σχήματος Γ οι πρόσφατοι καθαρισμοί της βλάστησης για την κατασκευή διαδρομής περιήγησης, οδήγησαν στην αποκάλυψη νέων αρχαιολογικών καταλοίπων πολύ σημαντικών για την ιστορία και τοπογραφία της πόλης. Αποκαλύφθηκε λιθόστρωτος **δρόμος** ελληνιστικών χρόνων με κατεύθυνση προς βορρά καλυμμένος εν μέρει από μεταγενέστερο συγκρότημα κτηρίων.

Το **κτήριο Β** είναι ναόσχημο και χρονολογείται από τον 1ο αιώνα μ.Χ. Επιγραφή στο επιστύλιό του, φανερώνει ότι ήταν αφιερωμένο στην αυτοκρατορική λατρεία (Σεβαστείο).

Κλίμακα πρόσβασης ανατολικά του κτηρίου Α και κτιστός αγωγός

The staircase accessing the east of Building A and a built drain

Προστώο κτηρίου Β και μεταγενέστερος τοίχος.
The prostoon (porch) of Building B and a later wall

«Το **κτήριο Β** έχει πλάτος 7,15μ. και αποτελείται από δύο χώρους: τον νότιο - κλειστό χώρο και το προστώο στα βόρεια. Ο νότιος χώρος δεν έχει αποκαλυφθεί εκτός από μικρό τμήμα του καθώς καλύπτεται από τις μεγάλες επιχώσεις του πρυνούς. Συνδέεται με το προστώο μέσω ενός επιμελημένου θυρώματος, από το οποίο διατηρήθηκε στη θέση του το μεγάλο κατώφλι και οι βάσεις των παραστάδων με κυμάτια. Το προστώο είναι στρωμένο με μεγάλες ορθογώνιες πλάκες και έχει μήκος ~4μ. Η κύρια όψη του κτηρίου ήταν η βόρεια, η οποία διαμορφωνόταν με δύο ελεύθερους κίονες και δύο, πιθανότατα ημικίονες στα άκρα, στις απολήξεις των μακρών τοίχων. Οι κίονες ήταν αράβδωτοι, με ιωνική βάση και δωρικό κιονόκρανο, ήταν δηλαδή Τοσκανικού ρυθμού, παρόμοιοι με τους αντίστοιχους της ρωμαϊκής οικίας με την περίστυλη αυλή. Οι κίονες εδράζονταν σε λίθινο στυλοβάτη και σε κρηπίδα αποτελούμενη από τρεις αναβαθμούς. Είχαν ύψος 3,80 - 3,90μ. και στήριζαν τρία ενεπίγραφα επιστύλια και δωρική ζωφόρο με τρίγλυφα και μετόπες. Ψηλότερα, διαμορφωνόταν το αέτωμα, από το γείσο του οποίου διατηρήθηκαν αρκετά μέλη. Αρχιτεκτονικά μέλη της πρόσοψης του κτηρίου εντοιχίστηκαν σε μεταγενέστερο τοίχο, ο οποίος με κατεύθυνση λοξή προς το κτήριο τέμνει τη βορειοδυτική του γωνία. Το ναόσχημο κτήριο Β εδράζεται σε προγενέστερο **λιθόστρωτο δρόμο**, οι πλάκες του οποίου είναι ορατές στη ΒΔ του γωνία και στα δυτικά του.»

Κείμενο Νίκου Χατζηδάκη

Πήλινα αγγεία, πτυχώσεις από μαρμάρινο ανδριάντα και πήλινες σφήνες από την ανασκαφή του κτηρίου Β

Clay vases, marble statue folds and clay wedges found during excavation in Building B

The Roman agora

Various substructures and buildings of public character surviving at a great height to the north and east of the monasterial glebe are dated from the 1st century AD onwards, and possibly mark the construction of the Roman agora in this area.

The west, three-niched wall of a possibly public building survives at a great height at the east edge of the fenced area. This building has been assumed to be the **bouleuterion (council house)** of Roman Aptera, although no unquestionable proof, as for example an inscription pointing to this identification has been found. Statues would have been placed in the niches of the west wall. Excavation trenches dug inside the building revealed that it was founded upon another building of an earlier phase.

Recent cleaning works on the steep slope to the east of the large L-shaped cistern undertaken for the construction of the visitors' trail, led to the discovery of new archaeological remains of great significance for the city's history and topography. A **stone-paved street** of Hellenistic times heading to the north was revealed. It was partly covered by a later complex of buildings.

Building B is temple-shaped and dates to the 1st century AD. Part of an inscribed architrave of building B has revealed that it was dedicated to the imperial cult (Sevasteion).

«**Building B** measures 7,15m in width and consists of two rooms: the south- closed room and the prostoon (porch) to the north. Only a small part of the south room has been revealed, as the rest is buried under deep slope deposits. It is connected with the porch through a sophisticated door. The door's large threshold and side-wall bases adorned with mouldings are the parts that have survived today. The porch is paved with large rectangular plaques and measures ~4m in length. The building's façade was on the northern side, furnished with two free-standing columns and most probably two semi-columns at the edges, at the end of the long walls. The columns were unfluted, with Ionic bases and Doric capitals, thus being of Tuscan order, similar to the respective ones of the Roman house with the peristyle courtyard. The columns stood on a stone stylobate (colonnade base) and a crepis (long foundation) consisting of three steps. They measured 3.80-3.90 in height and supported three inscribed architraves and a Doric frieze with triglyphs and metopes. The pedestal, several cornice members of which have survived today, was further high up. Various architectural members of the building's facade were rebuilt in a later wall running obliquely to the building and cutting its northwest corner. Temple-shaped building B seats upon a former **stone-paved street**, the plaques of which are visible at its NW corner and to the west.»

Text by Nikos Chatzidakis

Η καταστροφή του κτηρίου Β οφείλεται στο σεισμικό γεγονός του 365 μ.Χ. που προκάλεσε μεγάλες καταστροφές στις πόλεις της δυτικής Κρήτης.

Βορείως του κτηρίου Β, καθαρίστηκε από τη βλάστηση, χωρίς να ερευνηθεί ανασκαφικά, το εσωτερικό κτίσματος, **κτήριο Α**, που ήταν από παλιά ορατό και ομοιάζει με δεξαμενή. Στη ΝΔ του γωνία διαπιστώθηκε η ύπαρξη τεχνητού υδατορύγματος, στέρνα μεγάλου βάθους. Εξωτερικά του κτηρίου Α και σε επαφή με αυτό βρέθηκε επιμήκης, ορθογώνιος χώρος-διάδρομος με τρεις εισόδους και λιθόστρωτο δάπεδο με υδραυλικό κονίαμα. Η πρόσβαση από τα βόρεια γίνεται μέσω λίθινων αναβαθμών κατασκευασμένων από καλοδοουμένους ορθογώνιους λίθους. Ενδεχομένως, ο διάδρομος αυτός προστέθηκε σε μεταγενέστερη φάση για την εξυπηρέτηση της εισόδου στο εσωτερικό της δεξαμενής (κτήριο Α) αλλά και για την κάλυψη του μεγάλου κτιστού αγωγού που βρίσκεται από κάτω και ήταν πιθανώς μέρος κεντρικού δικτύου ύδρευσης και αποχέτευσης στην περιοχή αυτή. Μέσα από τον αγωγό ανασύρθηκαν άφθονα θραύσματα αμφορέων υστερορωμαϊκών χρόνων, μεταξύ αυτών και του τύπου LR2 (5ος – 7ος αιώνας μ.Χ.), σκεύος κυρίως για μεταφορά λαδιού, καθώς και θραύσματα μαρμαρίνων ενεπίγραφων πλακών, η μελλοντική μελέτη του περιεχομένου των οποίων αναμένεται να ρίξει φως σε αυτή τη μέχρι σήμερα σχετικά άγνωστη φάση της πόλης.

Building B was destroyed due to the seismic event of 365 AD that caused great destructions to the cities of West Crete.

The interior of another building, **building A**, that had been visible for ages and looked like a cistern to the north of Building B was also now cleaned from vegetation, without being excavated. An artificial water-tank of great depth was found to exist in its SW corner. An oblong, rectangular space – a corridor with three entrances and stone-paved floor covered with hydraulic stucco was discovered outside and right next to building A. The short sides' entrances were furnished with thresholds bearing clear traces of use and with side walls (antae). The north side was accessed through a staircase built of well-worked rectangular stone blocks. This corridor was possibly added at a later phase in order to serve the entrance to the cistern's interior (building A) and to cover the large built drain lying underneath, which was possibly part of a central water supply and drainage network in this area. A large number of Late Roman amphora sherds were drawn out of the drain, including some of the LR2 type (5th-7th century AD), a vessel mainly used for oil transportation. Pieces of inscribed marble plaques were also found here, while the future study of the inscriptions' content is expected to shed light on this still relatively unknown phase of the city.

Βαλανείο Ι
Bath I

Τρίκλιτη δεξαμενή
Three-aisled cistern

Οι δεξαμενές και τα βαλανεία

Το μεγάλο ισόπεδο της πόλης δεν διαθέτει πηγαίο νερό. Την υδροδότηση των ιδιωτικών κατοικιών εξυπηρετούσαν οι στέρνες, οι οποίες γενικά είναι πολυάριθμες στον χώρο.

Ωστόσο, η μεγάλη ανάπτυξη του οικισμού των ελληνορωμαϊκών χρόνων και οι αυξημένες ανάγκες υδροδότησης οδήγησαν στην κατασκευή δύο εντυπωσιακών για το μέγεθός τους, δεξαμενών νερού, που εντάσσονται στα μεγάλα δημόσια έργα της περιόδου. Κατά το μεγαλύτερο τμήμα τους είναι υπόσκαφες στον φυσικό βράχο, ενώ το υπέργειο κτιστό τμήμα τους στηρίζεται εξωτερικά με ισχυρές αντηρίδες, ώστε να αντέχει τις πιέσεις του νερού. Έφεραν καμαροσκεπή στέγαση που κατέρρευσε κατά την αρχαιότητα. Οι διατηρούμενοι, λίθινοι θόλοι της τρίκλιτης δεξαμενής κατασκευάστηκαν σε κάποια περίοδο της λειτουργίας του μοναστηριακού μετοχιού. Οι δεξαμενές έχουν χωρητικότητα 3.000 κ.μ. νερού περίπου και τροφοδοτούνταν από σύστημα αγωγών που τις συνέδεαν με μικρότερες δεξαμενές.

Τα μεγάλα δημόσια λουτρά (βαλανεία), τα οποία δεν έχουν ερευνηθεί πλήρως, αποτελούν έναν δείκτη όχι μόνο πληθυσμιακής ακμής αλλά και ευημερίας και καλής κοινωνικής οργάνωσης. Στα ανασκαμμένα τμήματα δεν έχουν αποκαλυφθεί ψηφιδωτά δάπεδα, όπως θα ήταν αναμενόμενο, αλλά σε ορισμένους χώρους βοτσαλωτά και μαρμαροθετήματα, κυρίως στους χώρους του θερμού λουτρού (*tepidarium*). Ενεπίγραφο επιστύλιο, πιθανώς από την κύρια είσοδο του Βαλανείου Ι, αποκαλύπτει το όνομα του δωρητή, Αθηναίου στην καταγωγή, που χρηματοδότησε την κατασκευή του. Το κείμενο αναφέρει:

Ουάρειος Λούκιος Λαμπάδης Ἀθ-
[ν]α[ῖ]ος το βαλ[α]νεῖον [ἐπο]ίε[ι]

και χρονολογήθηκε στο α΄ μισό του 1ου ή τις αρχές του 2ου αιώνα μ.Χ.

The cisterns and baths

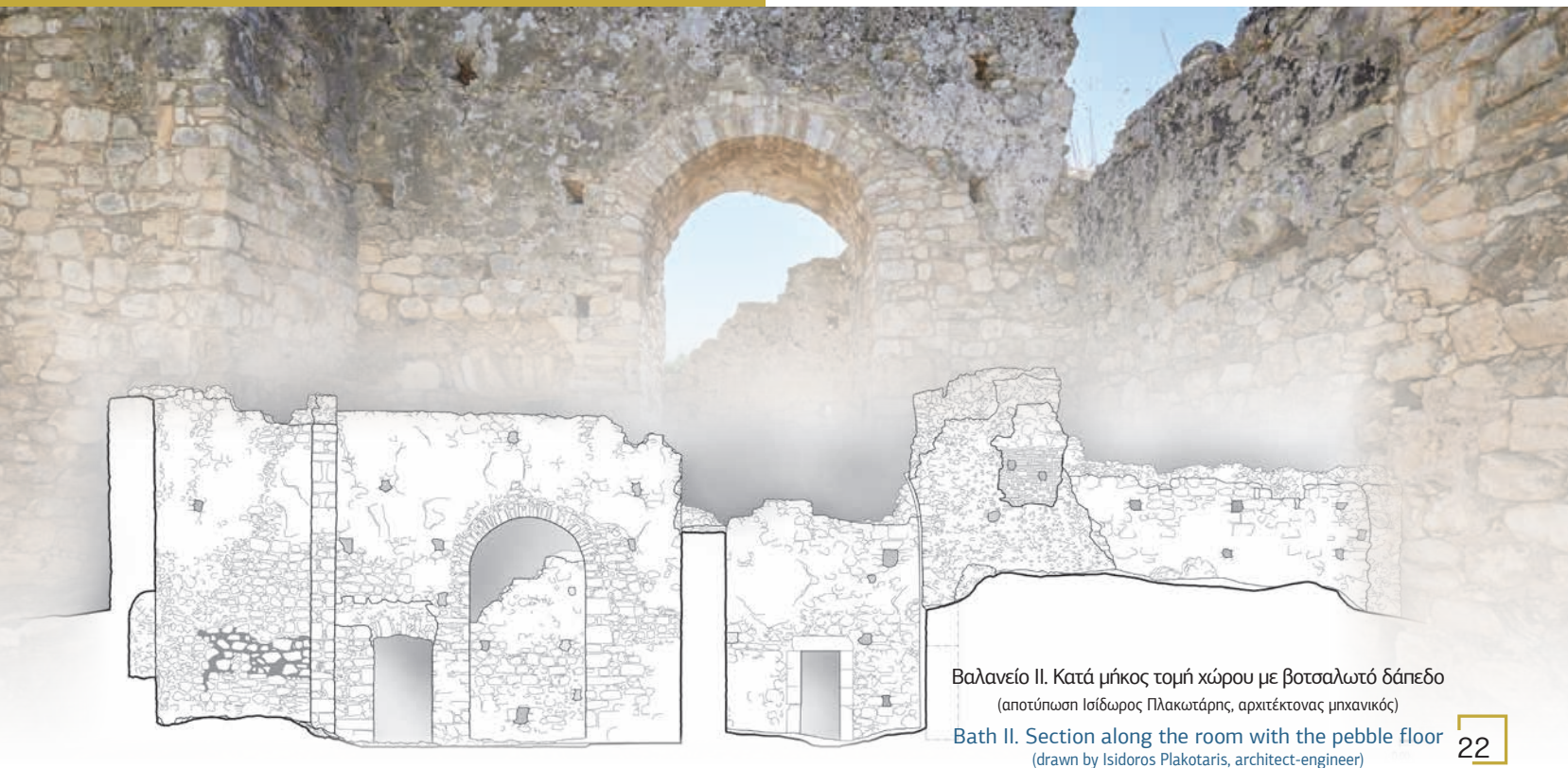
There are no natural water springs on the city's large plateau. The water-supply of private houses was served by tanks, which are in general numerous in the area.

However, the great rise of the settlement in Greco-Roman times and the increased needs for water supply led to the construction of two water cisterns of impressive size, included in this period's large public works. Their largest part is hewn in the bedrock, while their over-ground, built part is supported externally by sturdy buttresses, so as to stand the water pressure. They were covered with vaulted roofs that collapsed in antiquity. The surviving stone vaults of the three-aisled cistern were constructed at some point during the monasterial glebe's operation period. The water capacity of the cisterns is estimated at about 3000 cubic metres, while they were fed by a system of conduits connecting them to the smaller cisterns.

The large public baths (balaneia), not yet fully investigated, point not only to population growth but also to prosperity and fine social organization. No mosaic floors have been revealed in the excavated parts, as it would be expected, but certain spaces, especially the rooms destined for hot baths (*tepidarium*) were furnished with pebble floors and marble inlays. An inscribed architrave, possibly coming from the main entrance of Bath I, has revealed the name of the donor, who was Athenian in descent and funded the construction. The inscription's text reads as follows:

Ουάρειος Λούκιος Λαμπάδης Ἀθ-
[ν]α[ῖ]ος το βαλ[α]νεῖον [ἐπο]ίε[ι]

and was dated to the first half of the 1st or the early 2nd cent. AD.

Άποψη ρωμαϊκής αστικής οικίας
View of Roman urban house

Η αστική οικία (domus)

Δυτικά του θεάτρου ερευνάται συστηματικά μεγάλη **αστική οικία (domus)**, με σημαντικά ευρήματα. Πιθανότατα, κατασκευάστηκε μετά τον καταστρεπτικό σεισμό του 66 μ.Χ. και η τελική της καταστροφή ήρθε με τον ισχυρό σεισμό του 365 μ.Χ.

Με βασικό κύτταρο την αυλή και το ελληνικής καταγωγής περιστύλιο η οικία, με άξονα N-B, απλώνεται σε μεγάλη έκταση (765 τ.μ. η μέχρι σήμερα ανασκαμμένη έκταση). Η είσοδος της γινόταν μέσω ενός πρόπυλου από δημόσια λιθόστρωτη οδό, η οποία εντοπίστηκε στα νότια και έχει κατεύθυνση Α-Δ. Πιθανώς αποτελεί συνέχεια του δρόμου της δυτικής παρόδου του θεάτρου. Η είσοδος διέθετε διπλή θύρα που οδηγούσε στο πρόπυλο με το οικιακό ιερό (Iararium). Μέσα στο στρώμα καταστροφής του 365 μ.Χ. βρέθηκε το σπουδαίο σύνταγμα των γλυπτών της Άρτεμης και του Απόλλωνα, των προστατών θεών της πόλης, από χαλκό και μάρμαρο αντίστοιχα, τοποθετημένα σε ενιαία λίθινη βάση.

Το αίθριο δεν έχει τα τυπικά χαρακτηριστικά του ρωμαϊκού αιθρίου, καθώς αντί του *impluvium* (δεξαμενή στο δάπεδο της αυλής για τη συλλογή του βρόχινου νερού από άνοιγμα της στέγης), φαίνεται πως τα νερά συλλέγονταν απευθείας σε μεγάλη στέρνα σε χώρο νοτιότερα, το στόμιο της οποίας είναι ενσωματωμένο στον δυτικό τοίχο του. Δίπλα στην στέρνα διατηρείται λίθινη βάση για την στήριξη περιρραντηρίου ενώ από τον πυθμένα της ανασύρθηκε αέριος πήλινος κάδος που χρονολογείται στο τέλος του 3ου - αρχή 4ου αιώνα μ.Χ. Στον ίδιο χώρο βρίσκεται λίθινος τραπητής (*trapetum*), που μάλλον είχε μετακινηθεί από την αρχική του θέση καθώς και λίθινο ιγδίο, τα οποία δηλώνουν ότι τουλάχιστον στην τελική φάση λειτουργίας της οικίας, ο χώρος εξυπηρετούσε καθημερινές ανάγκες.

Το αίθριο, που θα λειτουργούσε ως φωταγωγός και αεραγωγός για την οικία, ηλαιοιώνεται από το ελληνικής καταγωγής περιστύλιο με στυλοβάτη και κίονες με ιωνικές βάσεις και δωρικά κιονόκρανα. Οι περισσότεροι σπόνδυλοι και ορισμένα από τα κιονόκρανα βρίσκονται πεσμένοι στο εσωτερικό της αυλής, με τρόπο που δηλώνει την καταστροφή από σεισμό.

Οι περίστυλες αυλές γενικά ήταν κήποι (*viridarium*) και το ίδιο μπορεί να διατυπωθεί για την αυλή της οικίας της Απτέρας καθώς κατά τη διάρκεια της ανασκαφής βρέθηκαν μικρού μεγέθους διακοσμητικά γλυπτά και βάση μαρμάρινου τραπεζιού. Η κεραμοσκεπής στοά που περιβάλλει το περιστύλιο θα ήταν τοιχογραφημένη με πλούσιο χρωματικό διάκοσμο.

Δυτικά του αιθρίου αναπτύσσονται οι χώροι ύπνου (*cubicula*), κατά τα συνήθη πρότυπα των αστικών οικιών, ενώ ο χώρος δυτικά της στέρνας, που επικοινωνεί με το περιστύλιο, θα μπορούσε να αποδοθεί σε χώρο φαγητού ή υποδοχής.

The urban house (domus)

A large Roman, **urban house** to the west of the ancient theatre is under systematic investigation that has produced significant finds.

Having a courtyard and a Greek-in-origin peristyle at its core, the house followed a S-N orientation and stretched over a large area (the up-to-now excavated ground measures 765sq.m. in extent). One entered the house through a gate from a public, stone-paved street, which was found to the south and ran from East to West. This street might be the continuation of the theatre's west parodos (side-entrance) road. The house entrance furnished a double door leading to the vestibule with the family shrine (Iararium). The destruction layer of 365 AD produced a magnificent group of statues picturing Artemis and Apollo, the city's guardian gods, made of bronze and marble respectively, placed upon a common stone base.

The atrium does not feature the typical characteristics of a Roman atrium. Instead of an impluvium (a cistern on the courtyard's floor collecting the rainwater through a roof opening), water seems to have been directly collected in a large tank in another room further south, the mouth of which was incorporated in its west wall. A stone base upon which a fountain (perirhanterion) would stand survived next to the tank, while an intact clay vessel (kadus) dating to the end of the 3rd - early 4th century AD was drawn from the tank's bottom. A stone trapetum (olive press), possibly moved from its original location, and a stone mortar were found in the same area, thus indicating that the space served everyday needs at least during the house's last phase of use.

The atrium would have functioned as a light- and air-well for the house, and is surrounded by a peristyle (colonnade) of Greek origin, consisting of a stylobate and columns with Ionic bases and Doric capitals. Most column drums and some of the capitals have been found lying inside the courtyard, thus pointing to earthquake-caused destruction.

Peristyle courtyards were in general used as gardens (viridarium). The same could be suggested for the courtyard of the Aptera house, since decorative statues of small size and the base of a marble table were revealed during excavation. The tile-covered stoa surrounding the peristyle would have been wall-painted with richly coloured decoration.

The bedrooms (cubicula) are located to the west of the atrium, following the common pattern of urban houses, while the area to the west of the water-tank, communicating with the peristyle, could be interpreted as a dining or reception room.

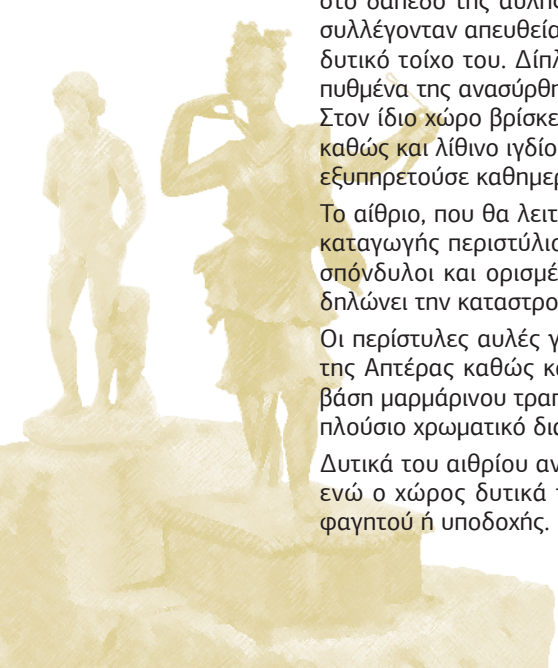
Υποθετική αναπαράσταση
ρωμαϊκής οικίας με αίθριο
(Ισίδωρος Πλακωτάρης,
αρχιτέκτονας μηχανικός)

Hypothetical reconstruction
of a Roman house with atrium
(drawn by the architect-engineer
Isidoros Plakotaris)

Σύνταγμα γλυπτών
Άρτεμης και Απόλλωνα,
2ος αι. μ.Χ.

Group of Artemis and
Apollo statues
2nd c. AD

Η οχύρωση

Το μεγάλο ισόπεδο του λόφου «Παλιόκαστρο», στο οποίο αναπτύχθηκε ο κεντρικός οικισμός της Απτέρας, προστατεύθηκε με τείχος συνολικού μήκους 3.480 μ. Η κατασκευή της οχύρωσης χρονολογείται πριν από τα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ., σύμφωνα με την κεραμική τομών στο στρώμα θεμελίωσης της δυτικής πλευράς. Το οχυρωματικό έργο ακολούθησε τη μορφολογία του εδάφους, η οποία επέβαλλε διαφορετική αντιμετώπιση κατά τμήματα, προκειμένου να εξασφαλιστεί η καλύτερη άμυνα. Γι' αυτό το αρχιτεκτονικό του σχέδιο δεν έχει ενιαία μορφή αλλά παρουσιάζει σχετική ποικιλία στη δόμηση, στο πλάτος του τείχους και στο σχήμα και την πυκνότητα των πύργων (μέχρι σήμερα έχουν εντοπιστεί έξι).

Στα δυτικά της οχύρωσης βρίσκεται και η κύρια πύλη εισόδου στην πόλη, στην οποία οδηγεί λιθοστρωτός δρόμος. Η μια πλευρά της ορίζεται από πύργο ορθογώνιας κάτοψης. Εδώ, το τείχος είναι κατασκευασμένο με μεγαλύτερη επιμέλεια για πιο αποτελεσματική άμυνα.

Οι βράχοι της νότιας και της νοτιοανατολικής πλευράς εξασφάλιζαν φυσική οχύρωση. Μέσω δεύτερης εισόδου από αυτήν την πλευρά, ο κεντρικός οικισμός επικοινωνούσε με τους περιφερειακούς της κοιλάδας και άλλες πόλεις ανατολικότερα. Τρίτη είσοδος, το αποκαλούμενο «σιδεροπόρτι», βρίσκεται στα βορειοανατολικά και θα εξυπηρετούσε την επικοινωνία της με το λιμάνι της (Κίσσαμο), αλλά και τους οικισμούς της περιοχής. Σε αυτή την περιοχή η οχύρωση είναι κατασκευασμένη από μεγάλους ανισομεγέθεις λίθους.

Πώμα ερυθρόμορφης λεκανίδας,
4ος αι. π.Χ.

Lid of a red-figured lekane,
4th c. BC

Αρχαία οδός και κύρια πύλη εισόδου
(υποθετική αναπαράσταση, Νίκος Χατζηδάκης,
αρχιτέκτονας μηχανικός)

The ancient road and main entrance gate
(hypothetical reconstruction by the architect-engineer
Nikos Chatzidakis)

The fortification

The large plateau of the “Paliokastro” hill, occupied by the central settlement of Aptera, was protected by a fortification wall measuring 3.480m in total length. The fortification was built before the middle of the 4th century BC, as dated by pottery coming from trenches excavated in the foundation layer of the western side. The fortification followed the ground morphology, which called for different treatment in places aiming at the best possible defense system. As a result, its architectural plan is not uniform but is characterized by relative variety in terms of masonry, wall width and the towers' shape and spacing (six of them have been found until now).

The western part of the fortification hosts the main entrance gate to the city, to which a stone-paved street leads. The gate is framed on one side by a tower of rectangular plan. The wall is here constructed with greater care aiming at more effective defense.

The rocks on the south and southeast side offered natural defense. A second entrance on this side allowed the central settlement to communicate with peripheral sites in the valley and other cities lying further east. A third entrance, the so-called “iron gate” (Sideroport), lying on the northeastern side would serve the city's communication with its port (Kissamos), as well as with other settlements in the area. The fortification on the northern and northeastern sides, where the hill slopes are steep, is constructed out of large stone of uneven size.

Μολυβδίδες (βλήματα σφενδονών),
3ος-2ος αι. π.Χ.

Lead sling bullets,
3rd- 2nd c. BC

Τα νεκροταφεία

Στα νεκροταφεία της Απτέρας, δεν έχουν πραγματοποιηθεί συστηματικές έρευνες. Συνήθως, διενεργούνται σωστικές ανασκαφές στο δυτικό, στη θέση του οποίου οικοδομήθηκε τον 19ο αιώνα ο σύγχρονος οικισμός Πλακάλωνα. Σημαντικό μέρος της ίδιας νεκρόπολης που είχε ως αφετηρία την οχύρωση, έχει έρθει στο φως κατά τη διάρκεια των αναστηλωτικών εργασιών στο τείχος και στους οχυρωματικούς πύργους αυτής της πλευράς (δυτικά).

Από τα τέλη του 8ου αιώνα π.Χ. οι νεκροί συνήθως ενταφιάζονται σε μικρού ή μεσαίου μεγέθους πήθους, οι οποίοι πλαισιώνονται από αγγεία, τοπικής κυρίως παραγωγής και λίγα εισηγμένα. Η πρακτική της καύσης των νεκρών είναι περιορισμένη χωρίς όμως να απουσιάζει.

Σε ορισμένες περιόδους ο χώρος των παλαιότερων ταφών ισοπεδώνεται προκειμένου να επαναχρησιμοποιηθεί για νεότερες. Η πράξη αυτή συνοδεύεται από εναγισμούς, έμπυρες τελετουργίες, πιθανώς για τον εξαγνισμό των ζωντανών από το μίasma της επαφής και της διατάραξης του κόσμου των νεκρών, από τις οποίες έχει συγκεντρωθεί μεγάλος αριθμός πήλινων αγγείων και αρκετά μόνωτα κύπελλα.

Ο ενταφιασμός σε απλούς λακκοειδείς ή κιβωτιόσχημους τάφους, υιοθετείται ευρύτερα από αυτήν την περίοδο και κατά την επόμενη ελληνιστική, χωρίς να εκλείψουν εντελώς οι πιθοταφές, που πάντως εγκαταλείπονται προς το τελευταίο τέταρτο του 5ου αιώνα π.Χ.

Στους ελληνιστικούς χρόνους οι τάφοι των απλών ανθρώπων και ορισμένων που αντιστοιχούν στη μεσαία τάξη δεν παρουσιάζουν σημαντικές μορφολογικές μεταβολές αλλά συχνότερα οργανώνονται σε συστάδες. Στο περιεχόμενό τους, μαζί με τα πήλινα κτερίσματα, εντοπίζονται συχνότερα δανάκες ή χαρώνειοι οβολοί. Τα επιτύμβια σήματα με ανάγλυφες παραστάσεις δεν είναι πολλά, αλλά αρκετά είναι τα ενεπίγραφα.

Αξιόλογα προϊόντα κοροπλαστικής εντοπίζονται για πρώτη φορά σε τάφους του 2ου αιώνα π.Χ., οι οποίοι κάποτε εφοδιάζονται και με χρυσά κοσμήματα.

Την επόμενη περίοδο αποκτούν νέα αρχιτεκτονική μορφή οι οικογενειακοί τάφοι και λόγω του μεγαλύτερου χώρου που απαιτείτο για την κατασκευή τους το δυτικό νεκροταφείο επεκτάθηκε ακόμα δυτικότερα. Οι τάφοι είναι υπόγειοι, μονόχωροι, λαξευτοί στον βράχο και έχουν κοινό στοιχείο την κλιμακωτή πρόσβαση και το ευρύ θρανίο για την απόθεση των νεκρών που εκτείνεται στις τρεις πλευρές του θαλάμου.

Μαρμάρινη επιτύμβια στήλη
με επιγραφές ελληνιστικών χρόνων.
Marble burial stele bearing inscriptions
of Hellenistic times

The cemeteries

Located outside the fortification wall, Aptera's cemeteries have not been systematically excavated. Rescue excavations usually take place in the west cemetery, following permit applications by locals wishing to carry out building works, given that the modern village of Plakalona has occupied this location since the 19th century. A significant part of the same cemetery, reaching up to the fortification wall, has been brought to light during restoration works carried out on the fortification wall and the towers on this (west) side.

Since the late 8th century BC onwards, the deceased were usually buried in pithoi of small or moderate size, surrounded by mostly locally produced pottery and a few imported vases. The practice of cremation is limited but still attested in certain cases.

In some periods, earlier pithos burials were leveled so that the space could be re-used for new burials. This was followed by enagismoι, i.e. fire rituals, aiming possibly at cleansing the living from the taint caused by coming in contact with the world of the dead and by disturbing them. A large number of clay vases and quite a few one-handed cups have been collected from the remains of these rituals.

The custom of inhumations in simple pit or cist tombs, cut in the bedrock of soft marly limestone, was widely adopted in this and the following Hellenistic period. At the same time, pithos burials did not disappear until the last quarter of the 5th century BC, when they were totally abandoned.

In Hellenistic times, tombs of ordinary people and middle-class members do not feature any significant morphological changes and are more often organized in groups. Their content often includes danakes or Charon's oboloi (coins) along with clay offerings. Burial markers are not often decorated with relief scenes, while quite a few of them are inscribed, most dating to the 3rd and 2nd century BC. Noteworthy terracotta figurines are for the first time found in tombs of the 2nd century BC, occasionally furnished with golden jewellery too.

Family tombs adopted a new architectural form in the following period, for which more space was required, thus causing the west cemetery to extend even further to the west. Tombs were now underground, single-spaced, with a chamber cut into the soft limestone bedrock. A common feature of most tombs of this kind was the stepped access and the wide bench running all along the three sides of the chamber, destined for the deposition of the deceased.

Κύπελο,
6ος αι. π.Χ.
Cup,
6th c. BC

Πήλινο ειδώλιο Πάνα,
2ος-1ος αι. π.Χ.
Clay figurine of Pan,
2nd - 1st c. BC

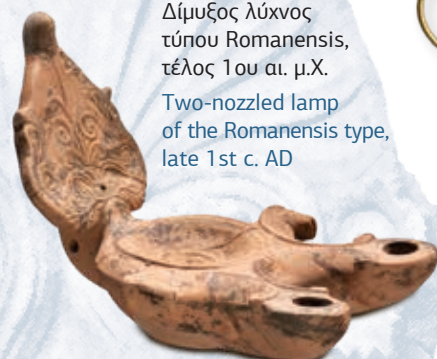
Μελαμβαφής
κάνθαρος,
3ος αι. π.Χ.
Black-painted
kantharos,
3rd c. BC

Πήλινο θυμιατήρι,
1ος-2ος αι. μ.Χ.
Clay incense-burner
1st-2nd c. AD

Δίμυξος λύχνος
τύπου Romanensis,
τέλος 1ου αι. μ.Χ.

Two-nozzled lamp
of the Romanensis type,
late 1st c. AD

Ζεύγος χρυσών ενωτίων,
3ος-2ος αι. π.Χ.
Pair of golden earrings,
3rd-2nd c. BC

Εσωτερικό υπόγειου
λαξευτού τάφου
ρωμαϊκών χρόνων

The interior
of an underground
rock-cut tomb
of Roman times

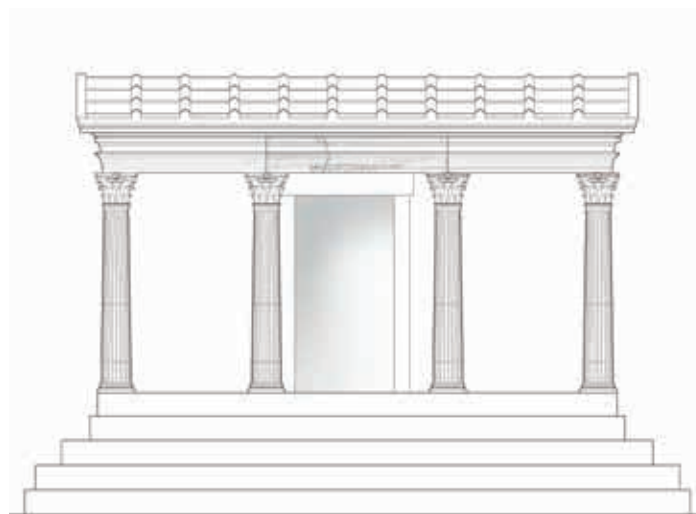

Ταφικό ανάγλυφο, αρχή 2ου αι. μ.Χ.
Burial relief, early 2nd c. AD

Οι εύπορες οικογένειες της πόλης ιδρύουν εντυπωσιακά **μαυσωλεία** εξωτερικά της οχύρωσης, κοντά στην κύρια είσοδο, σύμφωνα με τα πρότυπα των μεγάλων πόλεων της εποχής. Στον ίδιο χώρο, δίπλα στη λιθόστρωτη οδό, ήρθε στο φως **πρώο** με ενεπίγραφα βάθρα του 1ου και 2ου αιώνα μ.Χ. Οι επιγραφές αναφέρονται στην τιμήση σημαντικών πολιτών της Απτέρας, οι οποίοι είχαν ενταφιαστεί εκεί. Ανάμεσα στους πεσσούς βρέθηκαν υπολείμματα τελετουργικών πυρών με προσφορές, των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων.

Σημαντικό εύρημα αποτελεί το ταφικό ανάγλυφο με απεικόνιση ζεύγους, της περιόδου του αυτοκράτορα Τραϊανού (αρχές 2ου αι. μ.Χ.), που βρέθηκε πεσμένο δίπλα σε είσοδο μνημείου. Πρόκειται για ένα από τα καλύτερα έργα του είδους του, μέχρι τώρα, στην Κρήτη. Ανήκει στο λαμπρό **ταφικό μνημείο I** που κατασκευάστηκε τον 1ο αιώνα μ.Χ. και περιείχε δέκα ταφικές θήκες, οι οποίες είχαν παραβιασθεί πριν από την τελική καταστροφή τον 7ο αιώνα μ.Χ. Τα αρχιτεκτονικά του στοιχεία παραπέμπουν σε ταφικά μνημεία της Παλμύρας της Συρίας, αλλά ταυτόχρονα εμφανίζουν στοιχεία από άλλες περιοχές της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, δεδομένο που παρατηρούμε γενικά σε πολλά μνημεία της Απτέρας.

Το **ταφικό μνημείο II**, συγκροτείται από δύο μέρη, ένα υπέργειο και ένα υπόγειο. Το υπέργειο τμήμα είχε υποστεί εκτεταμένη καταστροφή κατά την όψιμη αρχαιότητα, ιδιαίτερα από το σεισμικό γεγονός του 365 μ.Χ., φάση κατά την οποία κατέρρευσε μεγάλο τμήμα της παρακείμενης οχύρωσης. Η μελέτη του αρχιτεκτονικού υλικού βρίσκεται σε εξέλιξη, αλλά η ύπαρξη του τριταίνωτου ιωνικού επιστυλίου με συμφυή ζωφόρο, τα τμήματα γείσου και οι κίονες με ραβδώσεις οδηγούν στο συμπέρασμα πως το μνημείο είχε ναόσχημη μορφή και πρόσοψη προς τον βορρά με τέσσερις κίονες ή δύο κίονες εν παραστάσι. Το ιωνικό επιστύλιο διατηρείται σε δύο κομμάτια, με συνολικό μήκος 190,5 εκ. και φέρει επιγραφή. Και τα δύο βρέθηκαν βόρεια του ταφικού μνημείου, το μικρότερο δίπλα στη συστάδα των πρωτοβυζαντινών κιβωτιδόσχημων τάφων και το μεγαλύτερο χρησιμοποιημένο ως τοίχωμα στη μακρά πλευρά ενός από αυτούς. Σε δύο στίχους αναγράφεται:

Ταφικό μνημείο II
(υποθετική αναπαράσταση πρόσοψης,
Νίκος Χατζηδάκης, αρχιτέκτονας μηχανικός)
Burial monument II
(hypothetical reconstruction of the façade
by Nikos Chatzidakis)

Πεσσός από το πρώο στη δυτική οχύρωση
αφιερωμένο στον Πραξίοχο, πολίτη της Απτέρας
Pillar from the heroon in the area of the western
fortification wall dedicated to Praxiochos,
a citizen of Aptera's

The city's rich families set up impressive **mausolea** outside the fortification wall, near the main gate, following the pattern set by large cities of those times. A **heroon** including inscribed bases of the 1st and 2nd centuries AD was also found here. The inscriptions refer to honors offered to significant citizens of Aptera, who had been buried there. Remains of ritual pyres with offerings of Hellenistic and Roman times were found in between the pillars.

A significant discovery was that of a tomb relief picturing a couple, dating to the period of Emperor Trajan (late 2nd century AD). The relief was found fallen next to a monument's entrance. This is one of the best artworks of this kind recovered until now in Crete. It belongs to the magnificent **burial monument I** that was constructed in the 1st century AD and contained ten burial shafts, which had been disturbed before the monument's final destruction in the 7th century AD. Its architectural features recall burial monuments at Palmyra, Syria, while at the same time other features originate from other areas of the Roman Empire, something that is in general observed on many monuments of Aptera.

Burial monument II consists of two parts, one lying over the ground and the other below. The overground part suffered extensive destruction in late antiquity, especially due to the seismic event of 365 AD, when a large part of the nearby fortification wall collapsed. Although the study of the architectural evidence is ongoing, the surviving three-band Ionic architrave with integral frieze, the cornice pieces and fluted columns lead to the conclusion that its upper structure was temple-shaped, facing to the north and featuring four columns or alternatively two columns in antis. The Ionic architrave has survived in two pieces, measuring 190,5cm in total length and carrying an inscription. Both of them were found to the north of the burial monument, the smaller piece next to a group of Early Byzantine cist tombs and the bigger one re-used in the long wall of one of the tombs. The two-line inscription reads as follows:

Πήλινο ειδώλιο παιδιού,
Ταφικό μνημείο II
1ος - α' μισό 2ου αι. μ.Χ.
Clay child figurine,
Burial monument II
1st - first half of 2nd c. AD

Ενεπίγραφο επιστύλιο.
Ταφικό μνημείο II
*Inscribed architrave.
Burial monument II*

Σωτήριος Πρωτογένιος Ἐλευθερναῖος ἐποίει

Η επιγραφή χρονολογείται στο α΄ μισό του 2ου αιώνα π.Χ.

Η αναφορά του αρχηγού της οικογένειας με καταγωγή από την Ελεύθερνα, τονίζει πιο ουσιαστικά τις σχέσεις συμμαχίας και φιλίας των δύο πόλεων, ενώ η περίοπτη θέση του οικογενειακού μνημείου δηλώνει την επιθυμία του Σωτηρίου Πρωτογένιου να επιδείξει τον πλούτο και την καταγωγή του.

Το υπόγειο τμήμα του, εξαιρετικά επιμελημένης κατασκευής, αποτελείται από προθάλαμο και θάλαμο με τέσσερις λίθινες ταφικές θήκες. Από τη διατάραξη των ταφών είχαν συγκεντρωθεί πολλά κτερίσματα (μετάλλινα αντικείμενα, σιδερένια και χάλκινα εξαρτήματα, γυάλινα μυροδοχεία και κυρίως πήλινα αγγεία και ειδώλια αλλά και αποτμήματα χρυσών ελασμάτων) εν είδει απόθεσης στις στενές πλευρές του προθαλάμου, επάνω από προηγούμενη έμπυρη τελετουργία. Τα ευρήματα χρονολογούν τη λήξη της χρήσης του μνημείου στην αρχή ή το μέσον του 2ου αιώνα μ.Χ.

Τα ειδώλια που συγκεντρώθηκαν, συγκροτούν μία εξαιρετικά ενδιαφέρουσα ομάδα με εικονογραφικούς τύπους ιδιαίτερους –και κάποιους μοναδικούς, όπως οι ευνούχοι– ως προς την τυπολογική τους διατύπωση αλλά και ερμηνεία. Σε συνδυασμό με τα υπόλοιπα ευρήματα, οδηγούμαστε στον χώρο των μυστηριακών λατρειών και πιο συγκεκριμένα της Κυβέλης. Ίσως, το έδαφος ήταν πρόσφορο εάν συλλογιστούμε ότι η προστάτις θεά της πόλης, η Άρτεμις, σε μικρασιατικές πόλεις, με τις οποίες υπήρχαν πολιτικές σχέσεις, είχε στο ιερατείο της ευνούχους ιερείς, μέσω μίας ταύτισής της με την Κυβέλη.

Μετά την καταστροφή του μνημείου, κατασκευάστηκαν στους πρωτοβυζαντινούς χρόνους (τέλη 5ου – 7ος αιώνας μ.Χ.), κιβωτιόσχημοι τάφοι με δομικό υλικό από το ίδιο το μνημείο. Ορισμένοι βρέθηκαν σε επαφή με το κρηπίδωμα της βόρειας πλευράς του.

Στη συνέχεια των μαυσωλείων, που προαναφέρθηκαν δίπλα στον δρόμο, βρέθηκαν ταφικά μνημεία των όψιμων ρωμαϊκών χρόνων, λαξευμένα στον φυσικό βράχο αλλά η κατάσταση διατήρησής τους δεν είναι καλή.

Εσωτερικό υπογείου
ταφικού μνημείου II
και ευρήματα

*The interior
of the underground
burial monument II
and finds*

*Soterios son of Protogenes
of Eleutherna made this.*

The inscription dates to the first half of the 2nd century BC.

Referring to the family leader (pater familias) who originated from Eleutherna actually stresses the alliance and friendship existing between the two cities, while the family monument's prominent location points to Soterios Protogenios' wish to display his richness and origins.

The monument's underground part is exceptionally well built and consists of an ante-chamber and a chamber with four stone burial shafts. Many burial offerings (metal objects, iron and bronze implements, glass perfume bottles and mostly clay vases and figurines, as well as pieces of golden bands) coming from disturbed burials were assembled and deposited along the short sides of the ante-chamber, over an earlier fire ritual. The monument stopped being used in the beginning or the middle of the 2nd century AD, as indicated by the date of the finds.

The assembled figurines belong to a very interesting group including special iconographic types in terms of their typology and interpretation too – some of them, such as the eunuchs, are unique. Combined with the rest of the finds, they lead us to think of a mystic cult and more specifically of Cybele. The ground might have been fertile for such a cult to rise at Aptera, considering that the city's guardian goddess was Artemis, while Artemis' clergy included eunuch priests in cities of Asia Minor that were politically related to Aptera, because of her assimilation to Cybele.

After the monument was destroyed, cist tombs were built in Early Byzantine times (late 5th – 7th century AD) out of building materials coming from the monument itself. Some tombs were found adjacent to its crepis (foundation) on the northern side.

Burial monuments of Late Roman times cut into the bedrock were also found further beyond the above-mentioned mausolea, lying by the street but their preservation state is poor.

Πήλινο ειδώλιο γυναικείας μορφής
που ταυτίζεται με Περσεφόνη-
Σειρήνα και ανθοκάλυκας
με προτομή Ίσιδας.
Ταφικό μνημείο II
1ος - α΄ μισό 2ου αι. μ.Χ.

*Clay female figurine identified
with Persephone-Siren and a calyx
featuring Isis' bust.
Burial monument II
1st – first half of 2nd c. AD.*

Οθωμανικός κούλες Απτέρας
The Ottoman fort (koules) of Aptera

Η Άπτερα από την ύστερη αρχαιότητα έως τις μέρες μας

Ο μεγαλύτερος σεισμός που έχει πλήξει την Κρήτη στη διάρκεια των ιστορικών χρόνων, έλαβε χώρα στις 21 Ιουλίου του 365 μ.Χ. και υπολογίζεται ότι είχε μέγεθος ≥ 8 R. Ο τρομακτικός αυτός σεισμός αποτελεί έναν σταθμό στην ιστορία του νησιού, καθώς θεωρείται ότι συνοδεύθηκε από ένα μοναδικό και εντυπωσιακό γεωλογικό φαινόμενο για την ίδια τη δομή του, η μελέτη του οποίου βρίσκεται σε εξέλιξη. Πρόκειται για την παρατηρούμενη κατακόρυφη διαφοροποίηση της στάθμης του εδάφους, η οποία πλησιάζει τα 9 μ. ανύψωσης στα δυτικά του νησιού και τα 2 μ. καταβύθισης στα ανατολικά.

Το δομημένο περιβάλλον της Απτέρας, ως δημόσιος και ιδιωτικός χώρος, υπέστη ανεπανόρθωτες βλάβες λόγω του σεισμού. Το θέατρο και η κατεστραμμένη οχύρωση δεν επισκευάζεται και ορισμένες κόγχες των μνημειακών λουτρών της πόλης μετατρέπονται σε φούρνους. Επιπλέον, εγκαταλείπεται το μεγαλύτερο τμήμα του δυτικού νεκροταφείου και ταφές, την περίοδο μετά τον σεισμό, εντοπίζονται κυρίως κοντά στην οχύρωση, αλλά πλέον και μέσα στον οικισμό. Συνεπώς, η ζωή πληθυσμιακά μειωμένη, συνεχίζεται, αλλά με διαφορετική φυσιογνωμία, όπως είναι αναμενόμενο.

Πάντως, πρόσφατα ανασκαφικά δεδομένα από τον χώρο της ρωμαϊκής αγοράς (βλ. παραπάνω), δηλώνουν ότι η Άπτερα μεταξύ 5ου και 7ου αιώνα πιθανώς συμμετείχε στο φορολογικό σύστημα της ανώνης (annona militaris) που είχε σκοπό τη συντήρηση και τροφοδοσία των στρατευμάτων της περιόδου.

Στοιχεία για την ακριβή περίοδο εξάπλωσης του χριστιανισμού στην πόλη δεν διαθέτουμε. Στον κατάλογο του Ιεροκλή, Συνέκδημος, ο οποίος συντάχθηκε επί Ιουστινιανού και μάλλον πριν το 535 μ.Χ., υπάρχει αναφορά επισκόπου Απτέρης.

Ο επόμενος μεγάλος σεισμός του 7ου αιώνα μ.Χ. και οι επιδρομές των Αράβων οδήγησαν στην οριστική ερήμωση της πόλης.

Η ζωή επανήλθε στο κέντρο του χώρου με την ίδρυση μικρής μονής, σε άγνωστη εποχή. Σύμφωνα με τα αρχεία της μονής του Ιωάννη του Θεολόγου στην Πάτμο, μονή στην Άπτερα υπήρχε ήδη επί βασιλείας του Ισαακίου Γ΄ του Αγγέλου (1185 – 1195 μ.Χ.). Το 1196 μ.Χ., επί Αλεξίου Γ΄ Κομνηνού, η μονή Πάτμου, μετά από αίτημά της, έλαβε από τον αυτοκράτορα την ιδιοκτησία της μονής Απτέρας, προκειμένου να εκμεταλλεύεται τα έσοδά της.

Στα ΒΑ του επισκέψιμου αρχαιολογικού χώρου, εσωτερικά της αρχαίας οχύρωσης, κτίστηκε από τους Τούρκους, πιθανώς το 1868, το φρούριο γνωστό ως «Κουλές Απτέρων» ή φρούριο Σούμπαση. Η κατασκευή του εντάσσεται στο ευρύτερο πρόγραμμα ανοικοδόμησης κάστρων για την καταστολή των κρητικών επαναστάσεων για απελευθέρωση την περίοδο αυτή. Συνιστά αντιπροσωπευτικό δείγμα φρουριακής αρχιτεκτονικής κατασκευασμένο εξ ολοκλήρου με δομικό υλικό από κτήρια της αρχαίας πόλης, αλλά και της οχύρωσης. Ο Κουλές της Απτέρας είναι ένα από τα λίγα οθωμανικά μνημεία που διατηρείται σε καλή κατάσταση, καθώς έχει αποκατασταθεί και είναι επισκέψιμο.

Η λειτουργία του μοναστηριακού μετοχιού έληξε την δεκαετία του 1960, οπότε το κεντρικό τμήμα του αρχαιολογικού χώρου αποδόθηκε στο Δημόσιο, ενώ όλη η υπόλοιπη εντός των τειχών περιοχή χωρίστηκε σε κληρομερίδια και παραχωρήθηκε στους κατοίκους του χωριού Μεγάλα Χωράφια. Τις τελευταίες δεκαετίες το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού διενεργεί εκτεταμένο πρόγραμμα απαλλοτριώσεων προκειμένου να περιέλθει στην κατοχή του Δημοσίου ο εντός των τειχών αρχαίος οικισμός, ώστε να διασφαλιστεί η απρόσκοπτη προστασία του, η έρευνα και τελικά η ανάδειξή του.

Απότμμημα μαρμάρινης επιγραφής
πρωτοβυζαντινών χρόνων
5ος-7ος αι. μ.Χ.

Fragment of a marble inscription
of Early Byzantine times
5th-7th c. AD

Aptera from late antiquity to the present day

The greatest earthquake that hit Crete in historical times took place on the 21st of July in 365 AD and reached an estimated magnitude of ≥ 8 R. This devastating earthquake is a milestone in the island's history, as it is thought to be followed by a unique and impressive geological phenomenon, which affected the island's structure and is still under study. It has been observed that the ground level was marked by a vertical differentiation after the earthquake, being uplifted by 9m in the west part of the island and submerged by 2m in the eastern part.

Aptera's built environment, i.e. the city's public and private spaces suffered irreparable damage by the earthquake. The theatre and the ruined fortification wall were never repaired, while certain niches of the city's monumental baths were re-used as ovens. In addition, the largest part of the west cemetery was abandoned, while burials dating to the post-earthquake period are mostly found near the fortification wall, as well as inside the settlement. Thus, while the population was reduced, life carried on, albeit in a different way, as expected.

In any case, recent excavation data from the area of the Roman agora (cf. above) show that Aptera possibly participated in the annona taxation system (annona militaris) aimed at keeping up and feeding the army in that period (5th-7th century AD).

There is no available evidence on the exact period in which Christian religion was widely adopted in the city. Hierocles' catalogue, 'Synekdemosis', composed during Justinian's reign and possibly before 535 AD, refers to the bishop of Aptera.

The following big earthquake that took place in the 7th century as well as the raids by Arabs led to the city's final demise.

Life returned to the area's centre when a small monastery was founded at some moment in time. According to the archives of the monastery of John the Theologian on Patmos, a monastery existed at Aptera already since the reign of Isaakios III Angelos (1185-1195 AD). In 1196 AD, during the reign of Alexios III Comnenus, the monastery of Patmos applied for and was granted the ownership of the Aptera monastery by the emperor, in order to exploit its revenues.

A fort known as "Koules of Aptera" or 'Soumbasi fort' was built by the Turks possibly in 1868, in the northeastern part of the archaeological site, inside the ancient fortification wall. Its construction was part of a wider programme of rebuilding castles in order to fight the Cretan rebellions that took place in this period in order to liberate the island. It is a representative example of fort architecture built entirely of materials robbed from the ancient city buildings and the fortification wall. The fort named "Koules of Aptera" is one of the few Ottoman monuments surviving today in good condition, as it has been restored and is open to the public.

The monasterial glebe went out of use in the 1960s. At that time, the central part of the archaeological site was ceded to the State, while the rest of the area inside the walls was divided into lots and given over to the inhabitants of the Megala Chorafia village. Over the last decades, the Ministry of Culture and Sports has been carrying out an extensive project of land appropriation so that the ancient settlement inside the fortification turns into public property, and its unhindered protection, investigation and restoration is secured.

Αυλή μοναστηριακού μετοχιού

The monasterial glebe courtyard

Πήλινο ειδώλιο Έρωτα.
Ταφικό μνημείο ΙΙ
α΄ μισό 2ου αι. μ.Χ.
Eros' clay figurine.
Burial monument II
first half of 2nd c. AD

Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ., ΑΔ 42 (1987) Β΄ 2 Χρονικά, 569-570. ΑΔ 43 (1988) Β΄ 2 Χρονικά, 549-551.

Capdeville G., Mythes et cultes de la cité d' Aptera (Crète Occidentale). *Kernos* 8 (1995), 41-84.

Chaniotis A., Vier kretische Staatsverträge. Verträge zwischen Aptera und Kydonia, einer ostkretischen Stadt und Melos, Olus und Lyttos, Chersonesos und Rhodos. *Chiron* 21 (1991), 241-264.

Drerup H., Paläokastro-Aptara. Bericht über eine Untersuchung und Vermessung des Stadtgebietes. *Forschungen auf Kreta: 1942*, Walter De Gruyter 1951, 89–98.

Guarducci M., *Inscriptiones Creticae*, II. *Tituli Cretae Occidentalis*, Roma 1939.

Haussoullier B., Inscriptions d' Aptera. *BCH* III (1879), 418-437.

Καλλιβερετάκης Λ., Το Μετόχι της Πάτμου στο Στύλο Αποκορώνου και η αυτοκρατορική λύσις του 1196. Αθήνα 1992.

Kanta A., The Minoan Settlement of the northern part of the district of Apokoronas and Minoan Apatawa. *Aux origines de l'hellénisme: La Crète et la Grèce: hommage à Henri van Effenterre*, Paris 1984, 9-15.

Katakis St., Bemerkungen zur spätantiken Skulptur aus Aptera und West-Kreta. Alte und neue Funde. *Der Stifter und sein Monument: Gesellschaft – Ikonographie – Chronologie, Akten des 15. Internationalen Kolloquiums zum Provinzialrömischen Kunstschaffen*, 14- 20 Ιουνίου 2017, Graz 2019, 210-223.

Martínez Fernández An., Τα προξενικά ψηφίσματα της Απτέρας. Αποκόρωνας: *Παρελθόν και Προοπτική*, Πρακτικά 2ου Παγκόσμιου Συνεδρίου Αποκορωνιωτών, 31.08.2017 - 04.09.2017, Χανιά 2020, 93-108.

Mlinar E., *Befestigte Städte, Siedlungen und andere fortifikatorische Anlagen auf Kreta von der archaischen bis zum Ende der hellenistischen Zeit*, (Diss.), Wien 2014.

Νινιού-Κινδελη Β., ΑΔ 49 (1994) Β΄2 Χρονικά, 721. ΑΔ 67 (2012) Β΄ 2 Χρονικά, 753. ΑΔ 70 (2015) Β΄ 2 Χρονικά, 1205-1210.

Νινιού-Κινδελη Β., Αστική ρωμαϊκή οικία στην Απτέρα Χανίων, Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 4, Πρακτικά 4ης Συνάντησης, 24-27.11.2016, Ρέθυμνο 2020, 715-721.

Νινιού-Κινδελη Β., Άπτερα: το ευθύγραμμο θέατρο. Αποκόρωνας: *Παρελθόν και Προοπτική*, Πρακτικά 2ου Παγκόσμιου Συνεδρίου Αποκορωνιωτών, 31.08.2017-04.09.2017, Χανιά 2020, 143-160.

Νινιού-Κινδελη Β. και Τζανακάκη Κ., Άπτερα, πόλις Κρήτης. Αναδυόμενες πόλεις: Άπτερα - Ελεύθερνα - Κνωσός. Τρεις αρχαίες πόλεις ζωντανεύουν, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης - ΥΠΠΟΑ, Αθήνα 2018, 36-61.

Νινιού-Κινδελη Β. και Τζανακάκη Κ., Το ταφικό μνημείο του Ελευθερναίου Σωτηρίου στην Άπτερα: οι σχέσεις των δύο πόλεων κατά την ελληνιστική περίοδο. Η Ελεύθερνα, η Κρήτη και ο Έξω Κόσμος, Πρακτικά Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου, 31.05.-02.06.2018, Αθήνα - Ρέθυμνο 2020, 143-156.

Niniou-Kindeli V. και Chatzidakis N., The Roman Theatre at Aptera: A preliminary Report, *Roman Crete. New Perspectives*, Oxbow Books 2016, 127-153.

Παπαδοπούλου ΕΛ., A-ra-ta-wa: οι πρώτες εγκαταστάσεις. Αναδυόμενες πόλεις: Άπτερα - Ελεύθερνα - Κνωσός. Τρεις αρχαίες πόλεις ζωντανεύουν, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης - ΥΠΠΟΑ, Αθήνα 2018, 29-33.

Pashley R., Ταξίδια στην Κρήτη, μτφ. Δ. Γόντικα, Ηράκλειο 1994.

Svoronos J., *Numismatique de la Crète ancienne*, Paris 1890.

Τζανακάκη Κ., ΑΔ 62 (2007), Χρονικά, 1215-1216. ΑΔ 65 (2010), Χρονικά, 1685-1687. ΑΔ 70 (2015) Β΄ 2 Χρονικά, 1234-1240.

Τζανακάκη Κ., Στοιχεία για την Άπτερα από την πρώιμη εποχή σιδήρου έως τους ελληνιστικούς χρόνους. Αποκόρωνας: *Παρελθόν και Προοπτική*, Πρακτικά 2ου Παγκόσμιου Συνεδρίου Αποκορωνιωτών, 31.08.2017-04.09.2017, Χανιά 2020, 109-135.

Τζανακάκη Κ., «Αποκατάσταση του αρχαίου θεάτρου της Απτέρας»: η ολοκλήρωση ενός μεγάλου έργου από την ΕΦΑ Χανίων και οι δράσεις προβολής του. Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 4, Πρακτικά 4ης Συνάντησης, 24-27.11.2016, Ρέθυμνο 2020, 705-713.

Τσουγκαράκης Δ., Η Ρωμαϊκή Κρήτη (1ος αι. π.Χ. – 5ος αι. μ.Χ.). Κρήτη, Ιστορία και Πολιτισμός, Ηράκλειο 1987, 285-336. Η Βυζαντινή Κρήτη. Κρήτη, Ιστορία και Πολιτισμός, Ηράκλειο 1987, 337-404.

Wescher M. C., Rapports des fouilles. *Archives des missions scientifiques et littéraires*, t. I, deuxième série, 1864, 439.

Δεξαμενή σε σχήμα Γ	1	L-shaped cistern
Τρίκλιτη δεξαμενή	2	Three-aisled cistern
Διμερές ιερό	3	Two-room sanctuary
Στωικό κτήριο	4	Stoic building
Κτηριακό συγκρότημα 16ου-19ου αιώνα	5	Buildings of 16th-19th c. AD
Δημόσιο κτήριο (Βουλευτήριο)	6	Public building (council house)
Βαλανεία (Λουτρά) I και II	7-8	Baths I and II
Θέατρο και ευθύγραμμο θέατρο	9	Theatre and rectilinear theatre
Αστική οικία (domus)	10	Urban house (domus)
Πολυβολεία περιόδου γερμανικής κατοχής	11	World War II pillboxes
Πλακόστρωτη οδός και ηρώο	12	Paved Street and Heroon
Οχύρωση	13	Fortification wall
Δυτικό νεκροταφείο	14	West cemetery
Σύγχρονος οικισμός «Πλακάλωνα»	15	Modern village of Plakalona
Οθωμανικός Κούλες Απτέρας ή φρούριο «Σούμπαση»	16	Ottoman Fort known as “Koules of Aptera” or “Soumbasi fort”
Ανατολική είσοδος, γνωστή ως «Σιδεροπόρτι»	17	East entrance, the so-called «Sideroportri» (iron gate)
Νεότερο λιθόστρωτο μονοπάτι	18	Modern-day cobbled path
Κύρια πύλη εισόδου	19	Main entrance gate
Ναός Δήμητρας και Περσεφόνης	20	Temple of Demeter and Persephone
Ναός Διονύσου	21	Temple of Dionysus

Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού • Εφορεία Αρχαιοτήτων Χανίων

Ministry of Culture and Sports • Ephorate of Antiquities of Chania

© 2021

Ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου Απτέρας
Δήμου Χανίων Α΄ Φάση

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

The enhancement project for the archaeological site of Aptera
in the Municipality of Chania, Phase A

Co-funded by Greece and the European Union

